

Gedeeld verlies, gedeelde dromen

Het verband tussen individuele rouwverwerking en collectieve actie
bij de moeders van Srebrenica

Groningen, februari 2014

Welmoed Geertruida Maria Brugman
Studentnummer: 1705458

Eerste begeleider: Dr. Kim Knibbe
Tweede begeleider: Prof. dr. Yme Kuiper

Tajna me vrpca za Tebe veže,
I moj Korak od Tebe ovisi.¹

~

*Een geheim lint verbindt mij met jou,
En mijn stap hangt van jou af.*

¹ Čatič, N.N. Ijudi Beznada / Mensen van de wanhoop (1e druk, Eindhoven 2007) 47. Fragment uit het gedicht 'Tecu Mutna Rijeko' (vertaling: 'Stroom, troebele rivier') Nino was de zoon van Hana Čatič, de directrice van *Žene Srebrenice*. Gedurende de oorlog schreef hij gedichten. Hij overleed tijdens de genocide in Potocari in 1995. Zijn lichaam is nog niet gevonden. Hana draagt zijn gedichtenbundel altijd bij zich. Wanneer ze zijn gedichten leest, hoort ze zijn stem.

Voorwoord

‘Rouw en genocide? Wat een verdrietig onderwerp!’ is wat mensen meer dan eens zeiden wanneer ik vertelde over mijn onderzoek. In september 2013 vertrok ik naar Bosnië-Herzegovina om mijn onderzoek naar individuele rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica uit te voeren. Het zou een indrukwekkende periode worden vol met, inderdaad, verhalen van diepgeworteld verdriet. Maar ook vol verhalen van hoop, vriendschap en onvoorwaardelijke liefde. De moeders van Srebrenica leerden mij dat er altijd een manier is om door te gaan, zelfs wanneer de meest onvoorstelbare wreedheden je zijn aangedaan. Ze lieten mij zien dat het mogelijk is om te leven in het licht van de liefde, zelfs wanneer het voelen van haat de enige optie lijkt.

Rouw is een onderwerp dat mij altijd geïnteresseerd heeft, evenals de beweegredenen van mensen om te doen wat zij doen en te geloven wat zij geloven. Vanaf mijn eerste kennismaking met de moeders van Srebrenica in 2012 wilde ik meer van hen weten. Een jaar later vertrok ik voor de tweede maal naar Bosnië-Herzegovina om er onderzoek te gaan doen. Nu, een aantal maanden later, is mijn onderzoek af, mijn masterscriptie geschreven, en ben ik aan het einde gekomen van een prachtige en veelbewogen studietijd aan de faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Graag wil ik een aantal mensen bedanken. Allereerst is mijn dank aan alle moeders van Srebrenica die mij toelieten in hun leven en die mij hebben toegestaan dat hun verhalen werden vastgelegd. Puco Danilović en Dion van den Berg ben ik zeer erkentelijk voor hun hulp bij het leggen van contact met de moeders. Ook Damir Peštalčić en Branka Antić ben ik dankbaar voor het feit dat zij hun verhalen en ervaringen met mij wilden delen. Adis, Deniz en Fatima, bedankt voor jullie gastvrijheid, openheid en voor jullie hulp. Bedankt voor jullie vriendschap.

Mijn begeleiders Kim Knibbe en Yme Kuiper wil ik bedanken voor hun goede adviezen en hun enorme geduld. Mijn broer, Bernhard Brugman, voor alle prachtige vertalingen, tips en correcties en voor de tijd die hij daaraan kwijt is geweest. Mijn ouders, Anna en Ronald Brugman, wil ik bedanken voor hun grenzeloze vertrouwen. “Met Welmoed komt het wel goed” hebben jullie altijd gezegd. En zie hier, alweer een bewijs dat jullie gelijk hebben gehad. Matthijs de Bey, mijn grote liefde en beste maatje, ben ik dankbaar voor zijn steun en vertrouwen en bovenal voor zijn begrip wanneer ik het even niet meer zag zitten. Zelfs tijdens de moeilijkste momenten wist hij me aan het lachen te krijgen. En dan ten slotte, en misschien wel het meest belangrijk: mijn opa, Dik Kuipers. Zijn hulp, vertrouwen en de nodige duwtjes in de rug hebben mij van jongs af aan gestimuleerd om altijd door te gaan.

Thank you.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1. Inleiding.....	6
1.1 De val van Srebrenica.....	7
1.2 Moeders van Srebrenica	8
1.3 Probleemstelling en onderzoeksvraag	10
1.4 Methodologie.....	12
1.5 Positie als onderzoeker	15
1.6 Opbouw	16
1.7 Terminologie.....	17
2. Naar een theoretisch kader voor rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica	20
2.1 Omgaan met verlies – traditionele modellen.....	21
2.2 Nieuwe inzichten: <i>Continuing bonds</i> en <i>meaning making</i>	23
<i>Continuing bonds</i>	23
<i>Meaning making</i>	24
2.3 De reconstructie van een levensverhaal: narratieve identiteit	26
2.4 Het belang van groepen bij rouw.....	28
2.5 De afwezigheid van het lichaam en rituelen bij rouw.....	29
2.6 Rouw, strijd en empowerment	33
3. Historische context: De moeders van Srebrenica	37
3.1 De Bosnische Burgeroorlog – wat vooraf ging	37
3.2 Oorlog en genocide.....	39
3.3 De moeders komen samen.....	42
3.4 <i>Truth and Justice</i> : de doelen van de de moeders van Srebrenica	45
3.5 Srebrenica: de huidige situatie.....	46
4. Omgaan met het verlies: verhalen van verdriet en omarming.....	50
4.1 ‘Ik draag ze bij me’ - Hatidza Begovic.....	51
4.2 Spreken alsof ze er nog zijn: Jamila Alibasic	56
4.3 Herinnering door identificatie met de overledene– Andrea Ibrahimovic	59

4.4 Luisteren naar zijn stem – Hana Catic.....	61
4.5 Zo blijven we samen: <i>continuing bonds</i> en <i>meaning making</i>	63
5. De moeders van Srebrenica: gedeelde banden en betekenisgeving.....	66
5.1 De betekenis van het lidmaatschap.....	67
5.2 ‘Onze mannen en onze kinderen’ – praten over gezamenlijk gemis	68
5.3 ‘Samen door de straten van Tuzla’ - Gezamenlijke herdenkingsrituelen	72
De jaarlijkse herbegravenis	72
De vredesmars in Tuzla	74
5.4 ‘We doen het zoals zij het zouden willen’ - het voortzetten van idealen.....	78
5.5 ‘Bosnië heeft ons nodig’ – strijden voor de maatschappij	81
5.6 <i>Empowerment</i> en actie.....	85
5.7 <i>continuing bonds</i> en <i>meaning making</i> door collectieve actie.....	87
6. ‘Zij leven in ons voort, waardoor wij kunnen voortleven’	90
6.1 Conclusie	91
6.2 Reflecties over het onderzoek.....	94
6.3 Suggesties voor vervolgonderzoek.....	95
Bibliografie.....	97
Appendix: Foto’s	104

1. Inleiding

Ze is een sterke vrouw, mijn moeder. Ze heeft alleen mij nog en ik heb alleen nog haar. Samen werken we op het land. Zo zorgen we dat we te eten hebben. Mijn vader en mijn oudste broer zijn dood. Ze probeerden te vluchten door de bossen. Mijn moeder, mijn andere broer en ik gingen naar Potočari om van daaruit met de bus naar Tuzla te gaan. De soldaten hielden mijn broer tegen, hij moest een andere kant op. Ik zal nooit vergeten hoe mijn moeder zich aan hem vastklampte. Ze werden losgetrokken. Mijn moeder schreeuwde ‘jullie gaan hem vermoorden, jullie gaan hem vermoorden!’ We hebben hem nooit meer gezien.²

Tijdens mijn eerste bezoek aan Srebrenica, in de zomer van 2012, leerde ik Zoran kennen, een Bosnische jongeman van 27. Zoran gidste mij destijds door de grauwe straten van Srebrenica terwijl hij vertelde hoe hij in 1995 met zijn moeder naar Tuzla vertrokken was, vlak na de val van Srebrenica. Zijn vader en oudere broer werden vermoord in de bossen rondom de stad, in een poging om te vluchten naar veilig gebied. Sinds een paar jaar woont Zoran in Sarajevo, waar hij geld verdient door toeristen met zijn auto naar Srebrenica te brengen en ze rond te leiden. Zijn moeder, Ramiza, woont in een klein huis in Srebrenica. Zoran nam me mee naar haar huis waar we met zijn drieën koffie dronken. Waar Zoran naast zijn moedertaal een beetje Engels sprak, sprak zijn moeder alleen Bosnisch. Met de hulp van Zoran voerden Ramiza en ik simpele gesprekjes. Ze vertelde me over haar vriendinnen die ze kende van de organisatie *Majke Srebrenice* en over hoe een van hen net een kleinzoon had gekregen. Ze waren allemaal zo blij geweest, maar toch vond Ramiza het moeilijk. Het deed haar denken aan de tijd waarin haar eigen kinderen nog klein waren; de tijd waarin haar gezin nog compleet was. Ik had weinig woorden nodig om te begrijpen dat Ramiza en Zoran door een vreselijke tijd waren gegaan. De muren van het kleine maar gezellige huis waren behangen met kindertekeningen van vroeger en met foto's van de overleden dierbaren. Toch was de sfeer in huis gezellig. Toen Zoran na een uur opstond op mij terug naar Sarajevo te brengen, gaf Ramiza mij een knuffel. ‘Je bent een lief meisje. Zorg dat je een goede man vindt, een die je gelukkig kan maken. Mijn Hasan maakte mij de gelukkigste vrouw op aarde. Door hem leef ik nog’, zei ze.

In 1995 eindigde de Bosnische burgeroorlog met het Verdrag van Dayton. Sindsdien is het land verdeeld in twee entiteiten: de Federatie van Bosnië en Herzegovina (Federacija Bosne i Hercegovine) beslaat 51% van het Bosnische grondgebied en de Servische Republiek (Republika Srpska) 49%.

² Malagič, Z., persoonlijke communicatie op 8 augustus 2012 te Srebrenica, Bosnië-Herzegovina.

Srebrenica ligt in de Servische republiek en telt 6500 inwoners.³ De stad wordt voornamelijk bewoond door Bosniakken en Bosnische Serviërs, die van 1992 tot 1995 oorlog tegen elkaar voerden.⁴ Op 11 juli 1995 viel Srebrenica als veilige enclave. De Verenigde Naties had beloofd de mensen in Srebrenica te zullen beschermen, maar toch vielen de Servische soldaten de stad binnen en werden duizenden mensen mishandeld, verkracht en vermoord. 12.500 tot 15.000 mannen en jongens probeerden door de bossen naar veilig gebied te vluchten, maar minder dan de helft overleefde de tocht. Meer dan 8000 mannen en jongens zijn bij de val van Srebrenica om het leven gebracht. 8371 personen werden opgegeven als vermist. 6066 van de lichamen zijn inmiddels gevonden.⁵

Na mijn bezoek aan Bosnië-Herzegovina in 2012 ben ik me gaan verdiepen in de situatie rondom Srebrenica. Keer op keer stuitte ik op verhalen van en over de nabestaanden die zich na de Bosnische Burgeroorlog verenigd hebben in de organisatie *Žene Srebrenice* of *Majke Srebrenice* en die vandaag de dag, ruim achttien jaar na de genocide, nog steeds samen strijden tegen onrecht en verspreide onwaarheden rondom de genocide. Ik heb documentaires gekeken en boeken gelezen in de hoop te kunnen begrijpen hoe het is om je leven weer op te moeten pakken nadat geliefden van je afgenomen zijn en je geen afscheid hebt kunnen nemen, zelfs niet in de vorm van een begrafenis. Ik wilde weten hoe de vrouwen die hun zonen, vaders en echtgenoten waren verloren vooruit blijven kijken, waar ze hoop uit putten en waar ze de kracht vandaan halen om zich bijna twintig jaar na de oorlog nog steeds in te zetten voor waarheid, rechtvaardigheid en daarmee de vrijheid die hun ontnomen werd in 1995. Al gauw ontdekte ik dat ik het nooit zou kunnen begrijpen zonder het van dichtbij te zien. Ik besloot terug te gaan naar Srebrenica en probeerde toegang te krijgen tot de levens van de vrouwen die de genocide hadden overleefd. Ik werd liefdevol ontvangen bij de leden van *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice*, die ik in deze scriptie ‘de moeders van Srebrenica’ zal noemen. Mijn onderzoek richt zich op deze vrouwen en op het verband tussen hun individuele rouwproces en hun collectieve activiteiten.

1.1 De val van Srebrenica

In 1992 brak de Bosnische Burgeroorlog uit als gevolg van het uiteenvallen van wat destijds Joegoslavië heette. Bosnië werd, en wordt nog steeds, bewoond door Bosnische Kroaten, Bosnische Serviërs en

3 www.srebrenica.gov.ba, ‘O Srebrenici’, 20 november 2013.

4 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk.html>, ‘The World Factbook, People and Society: Bosnia and Herzegovina’, 7 oktober 2013.

5 Danilovic, P., Persoonlijke communicatie op 11 augustus 2013 te Utrecht. Over het exacte aantal mensen dat tijdens de genocide is vermoord en sinds de genocide is vermist, bestaat veel onduidelijkheid. Danilovic vertelde mij dat mensen alleen als vermist opgegeven konden worden door familieleden, terwijl er ook complete families vermoord zijn. Dat, samen met verschillende belangen van verscheidene bronnen, zou een reden kunnen zijn voor afwijkende cijfers.

Bosniakken. Na het houden van een referendum verklaarde Bosnië zich onafhankelijk, gesteund door de Bosnische Kroaten en de Bosniakken. De Bosnische Serviërs stemden tegen en riepen in reactie de Servische Republiek uit, waarbij ze grote gebieden van Bosnië claimden. Duizenden mensen sloegen op de vlucht voor wat later de ‘etnische zuivering’ genoemd zou worden. Vooral de moslimbevolking in het Oosten van Bosnië werd slachtoffer van moord, verkrachting en verdrijving. Toen de toestand verergerde kwam de Verenigde Naties tussenbeide. Er werden zogenaamde *safe area's* aangewezen, waar VN-troepen werden ingezet om de bevolking te beschermen. Srebrenica was een van de grootste veilige enclaves.

In juli 1995 konden de VN-troepen de situatie in Srebrenica niet meer aan. De opinies over de rol van de Verenigde Naties en Dutchbat III, een Nederlands infanteriebataljon dat onder commando van de Verenigde Naties deel uitmaakte van de UNPROFOR-vredesmacht van de Verenigde Naties, zijn zeer verdeeld.⁶ De troepen van het Nederlandse bataljon hadden naar eigen zeggen een uiterst beperkt mandaat en waren te licht bewapend om de rust te handhaven.⁷ Hoewel Srebrenica de garantie had veilig te zijn, werd er vanuit de heuvels op de stad geschoten door Serviërs. De enclave werd ingenomen door Bosnisch-Servische troepen onder leiding van generaal Ratko Mladić. Mannen en sterke vrouwen probeerden te vluchten door de bossen. Anderen trokken naar Potočari waar Dutchbat verbleef in de *Dutch Compound*, een oude batterijfabriek. Dutchbat bood geen hulp. Op 11 juli 1995 drongen Bosnisch-Servische troepen onder bevel van Mladic Srebrenica binnen en vermoordden meer dan 8000 moslimmannen en jongens. Zo voltrok zich de grootste genocide in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog.⁸

1.2 Moeders van Srebrenica

Na de val van Srebrenica werden de Bosnische mannen van de vrouwen gescheiden. Hoewel er ook vrouwen en kinderen vermoord zijn, bestonden de directe slachtoffers van de massamoord voornamelijk uit mannen. Nog steeds worden er massagraven gevonden in de bossen van Srebrenica en een groot deel van de lichamen is nog steeds niet terecht. De moeders van Srebrenica willen weten wat er is gebeurd. Ze willen weten waar de mannen uit hun familie zijn gebleven en waarom de hele wereld de ogen leek te

⁶ UNPROFOR staat voor *United Nation Protection Force*. Het was een vredesmacht van de Verenigde Naties die tijdens de Bosnische Burgeroorlog actief was in voormalig Joegoslavië. Ten tijde van de val van Srebrenica was het derde infanterie bataljon luchtmobiel aanwezig. Tot 18 januari 1995 was DutchbatII ter plaatse, daarvoor Dutchbat I.

⁷ Kuipers, E., voormalig Dutchbat-soldaat, persoonlijke communicatie op 26 september 2012 te Beverwijk.

⁸ Leydesdorff, S., *De leegte achter ons laten: een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*. (1e druk, Amsterdam 2008) xii.

sluiten voor wat er zich in Srebrenica afspeelde in 1995. Aan de hand van literatuur, documentaires, rapporten en mijn eigen interviews, ontdekte ik dat er een tweedeling lijkt te bestaan onder de vrouwen uit Srebrenica die hun geliefden verloren aan de genocide. Dit werd bevestigd door Branka Antić, de directrice en hoofdarts van de organisatie *Snaga Žene* in Tuzla, die ik bezocht tijdens mijn verblijf in Bosnië-Herzegovina. *Snaga Žene* betekent ‘vrouwenkracht’. De organisatie zet zich in voor de mentale en fysieke gezondheid van kinderen en volwassenen die verschillende traumatische ervaringen hebben opgedaan tijdens de Bosnische Burgeroorlog. Branka vertelde mij dat er grote verschillen bestaan onder de vrouwen van Srebrenica:

Sommige vrouwen leven nog steeds in kleine huisjes in de opvangkampen. Andere vrouwen zijn teruggekeerd naar Srebrenica en proberen daar hun leven weer op te pakken. Er bestaan grote verschillen in hoe de vrouwen de oorlog hebben ervaren, maar ook in wat er echt met de vrouwen gebeurd is. Die twee dingen liggen soms ver uiteen. Er zijn vrouwen die hebben gezien hoe hun kind voor hun ogen vermoord werd. Sommigen zagen andere gruwelijkheden die soms niet eens te beschrijven zijn. Anderen zijn direct met de bus naar Tuzla gegaan en hebben verder niets gezien. De verschillen zijn enorm. Een aantal vrouwen heeft vandaag de dag nog steeds grote mentale en fysieke problemen en komt hun huis niet uit. Anderen strijden heel actief voor gerechtigheid en voeren actie tegen de regering.⁹

Over de laatste groep die Branka noemt, de vrouwen die strijden voor *truth and justice*, gaat mijn onderzoek. *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* zijn twee organisaties in Oost-Bosnië. De leden en oprichters van beide organisaties zeggen dat er, behalve de locatie van hun hoofdkantoor, geen verschil is tussen de twee. De leden van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* worden in deze scriptie ‘moeders’ of ‘moeders van Srebrenica’ genoemd.

De moeders van Srebrenica willen dat de Verenigde Naties toegeeft dat er fouten zijn gemaakt en dat alle oorlogscriminelen opgepakt en berecht worden. Ze willen dat alle lichamen van de slachtoffers van de genocide teruggevonden, geïdentificeerd en begraven worden. De moeders strijden voor gerechtigheid voor meer hulp bij de zoektocht naar hun geliefden. Ze spannen rechtszaken aan tegen de Verenigde Naties, Nederland en de Bosnische regering en ze proberen op alle manieren aandacht te krijgen voor hun situatie.

De moeders van Srebrenica verloren hun vaders, mannen, broers en zonen aan genocide. De socioloog Abraham de Swaan deed onderzoek naar genocidale regimes en hun daders, en stelt dat genocide in zoverre van andere vormen van massaal geweld verschilt, dat het gaat om asymmetrisch

⁹ Antić, B., hoofdarts en directrice van *Snaga Žene*, persoonlijke communicatie op 12 september 2013 te Tuzla.

geweld.¹⁰ De Swaan gebruikt het woord ‘compartimentalisatie’ bij zijn verklaring van genocide, waarmee hij doelt op een scheiding tussen ‘wij’ en ‘zij’ die doelbewust gecreëerd wordt in een samenleving.¹¹ Mensen hebben de natuurlijke behoefte zich te identificeren met groepen ‘zoals zij’ en zich daarmee te disidentificeren met mensen die ‘anders dan zij’ zijn. In het geval van de genocide van Srebrenica werden de Bosniakken als gevolg van het uiteenvallen van Tito’s Joegoeslavië een ‘compartiment’ binnen de samenleving. Een georganiseerde groep gewapende Serviërs vermoordde duizenden doorgaans ongewapende Bosniakken. De Swaan stelt dat dergelijk asymmetrisch geweld bestaande gevoelens van angst en haat verergert, waardoor verder geweld uitgelokt wordt. Na de meeste gevallen van genocide moeten overlevenden samen leven met de daders, zonder te spreken over wat er gebeurd is. De Swaan spreekt van ‘een oneindige regressie van repressie’.¹² Ook in Srebrenica is dit het geval. Doe moeders leven nog steeds samen met mensen die zij zien als potentiële moordenaars van hun kinderen. In hoofdstuk drie wordt de genocide van Srebrenica nader uiteengezet, evenals de huidige leefomstandigheden van de moeders.

1.3 Probleemstelling en onderzoeksvraag

De val van Srebrenica is veelal onderwerp van studie geweest. De meeste onderzoeken gingen over de vraag wie uiteindelijk schuldig is aan de genocide. Bij onderzoeken die gedaan zijn naar de nabestaanden, is de nadruk vaak gelegd op hun politieke activiteiten en niet op het verwerkingsproces dat zij doormaken. Het feit dat de moeders van Srebrenica hun dierbaren verloren aan genocide, maakt hun rouwproces complex. Veel rouwtheorieën uit de twintigste eeuw stellen dat het doel van rouw is om de banden met de overledene door te snijden en daardoor de vrijheid te verwerven om te kunnen investeren in nieuwe relaties in de toekomst.¹³ De moeders van Srebrenica lijken echter nog in nauw contact te staan met hun overleden dierbaren. Van het doorsnijden van de band lijkt geen sprake; de activiteiten van de moeders staan allemaal in het teken van hun geliefden. Toch worden de moeders, evenals de *Madres de Plaza de Mayo* uit Argentinië, gezien als een voorbeeld van de *civil society*.¹⁴ Ze maken een sterke indruk en zijn zeer actief. Hun gemeenschappelijke verdriet en het feit dat de moeders op verscheidene manieren een band lijken te houden met overleden dierbaren, lijken niet te hebben geresulteerd in groter verdriet of in iets dat

10 Swaan, A. de., *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders* (1^e druk, Soest 2014) 11.

11 Swaan de , *Compartimenten van vernietiging*, 118.

12 Swaan de , *Compartimenten van vernietiging*, 14.

13 Silverman, P.R en Klass, D. ‘Introduction: What’s the problem?’ In: Klass, D., Silverman, P.R., Nickman, S.L. Red., *Continuing bonds. New Understandings of Grief* (13e druk; New York 1996) 3-27, aldaar 23.

14 Zie: Robben, A.C.G.M, *Political violence and trauma in Argentina* (Pennsylvania 2004).

on gezond is. Het lijkt juist alsof de kracht en het doorzettingsvermogen van de moeders daaruit voortkomt.

De (langdurige) afwezigheid van de lichamen van de overleden dierbaren is een belangrijke factor in het rouwproces van de moeders van Srebrenica. Er is veel onderzoek gedaan naar de rol van het lichaam bij rouwrituelen, waarbij er vanuit gegaan wordt dat familieleden toegang hebben tot het lichaam van de overledene. Bij de moeders is dit niet het geval. Tijdens interviews en gesprekken met de moeders werd de (langdurige) afwezigheid van de lichamen van hun geliefden steeds genoemd, waaruit blijkt dat het een grote rol speelt in het rouwproces. De moeders hebben eigen rituelen en gebruiken gecreëerd om hun geliefden te herdenken.

Er lijkt dus een verband te bestaan tussen rouwverwerking en de collectieve activiteiten van de moeders van Srebrenica, die de lichamen van hun overleden dierbaren in de meeste gevallen pas jaren na de genocide terugvonden en konden begraven, en in sommige gevallen nog steeds niet. In deze scriptie wordt dat verband vanuit een godsdienstpsychologisch, sociologisch en antropologisch perspectief onderzocht. Aan de hand van sociologische en godsdienstpsychologische theorieën zal worden onderzocht hoe de moeders van Srebrenica jaren na de genocide nog steeds actief zijn in een politieke beweging, wat hun drijfveren zijn en hoe dat verband houdt met hun specifieke rouwproces. De data van dit onderzoek zijn voornamelijk uit antropologisch veldwerk verkregen waarbij interviews zijn afgenomen met de moeders en met betrokkenen. De vraag die in dit onderzoek centraal zal staan is de volgende:

Wat is het verband tussen individuele rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica?

Op de bovenstaande hoofdvraag zal een antwoord geboden worden aan de hand van de volgende deelvragen:

- i. Wat zijn de doelen en bezigheden van de moeders van Srebrenica en hoe zijn Žene Srebrenice en Majke Srebrenice ontstaan?*
- ii. Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op individueel vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?*
- iii. Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op collectief vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?*

- iv. *Hoe lijkt lidmaatschap van Majke Srebrenice en Žene Srebrenice een rol te spelen bij het houden van een band met overleden dierbaren en bij het geven van betekenis aan het verlies?*
- v. *Hoe wordt het verdriet dat de moeders van Srebrenica met elkaar gemeen hebben, omgezet in actie?*

De vijf deelvragen hebben als doel ter ondersteuning te dienen bij het beantwoorden van de hoofdvraag.

1.4 Methodologie

In 2012 maakte ik een rondreis van vier weken door Bosnië-Herzegovina, waarbij ik veel mensen sprak over de Bosnische Burgeroorlog en de genocide. In september 2013 verbleef ik voor een periode van drie weken in Srebrenica en Tuzla om veldwerk te verrichten bij de vrouwen van de organisaties *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice*, die in deze scriptie ‘moeders van Srebrenica’ worden genoemd. In de eerste instantie kwam ik met de vrouwen in aanraking via de Nederlandse vredesorganisatie IKV Pax Christi, maar al snel ontmoette ik andere vrouwen via het sociale netwerk van mijn informanten.

Om het leven en de ervaringen van de moeders van Srebrenica te kunnen begrijpen, heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van levensverhaal-interviews en diepte-interviews. Daarnaast maakte ik voor mijn onderzoek gebruik van verscheidene literaire werken over eerder onderzoek naar Srebrenica en de nabestaanden van de genocide. Oorspronkelijk was het mijn plan om mijn onderzoek volledig te baseren op een *oral history* die prof. dr. Selma Leydesdorff schreef in 2005, *De Leegte achter ons laten: een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*. Naarmate mijn onderzoek vorderde besloot ik het echter over een andere boeg te gooien en zelf een bezoek te gaan brengen aan de vrouwen, om de validiteit van mijn onderzoeksresultaten te waarborgen. Ik wilde de moeders zelf spreken en ik wilde meemaken hoe zij hun leven leiden, ruim achttien jaar na het verlies van familieleden en geliefden.

Selma Leydesdorff beschrijft in *De Leegte achter ons laten* hoe de nabestaanden van de genocide zich verstomd voelen. Volgens Leydesdorff ging alle aandacht naar de schuldvraag en naar de rol van Dutchbat.¹⁵ Dion van den Berg, *senior policy advisor* bij de vredesorganisatie IKV Pax Christi, houdt zich al jarenlang bezig met Srebrenica. Hij stelde dat vragen van de overlevenden van Srebrenica jarenlang werden afgehouden door te wijzen op het NIOD-rapport dat pas in 2002 gepresenteerd zou worden.¹⁶ Het

¹⁵ Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 56.

¹⁶ Berg, van den, D., persoonlijke communicatie op 11 augustus 2013 te Utrecht

rapport, dat in opdracht van de Nederlandse regering werd opgesteld door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, had als doel om 'de gebeurtenissen voor, tijdens, en na de val van Srebrenica' weer te geven.¹⁷ Uit correspondentie tussen Leydesdorff en het NIOD, blijkt dat de vrouwen voor het rapport nauwelijks zijn gehoord.¹⁸ In navolging van Selma Leydesdorff heb ik getracht de moeders te laten vertellen over wat zij belangrijk vinden. In deze scriptie wordt het rouwproces van de vrouwen nader onderzocht en wordt het verband tussen rouwverwerking en collectieve activiteit weergegeven. Een doel van dit onderzoek is daarmee om inzicht te bieden in de culturele, sociale en politieke dimensies van rouw van de vrouwen die hun geliefden zijn kwijtgeraakt tijdens de genocide van Srebrenica. Ik sluit me aan bij de godsdienstpsycholoog Dennis Klass, die stelt dat de ervaringen van individuen met betrekking tot rouw in al hun complexiteit moeten worden onderzocht om deze te kunnen begrijpen en dat klassieke fasemodellen niet voldoen, omdat de reactie op rouw niet universeel is.¹⁹ Het tweede doel van deze scriptie is om een bijdrage te leveren aan het overzicht van strategieën van vrouwen om met de gevolgen van oorlog en genocide om te gaan. De meeste onderzoeken naar ervaringen van vrouwen in het leven na de oorlog zijn gericht op mishandeling die vrouwen tijdens de oorlog hebben doorstaan. Er is weinig onderzoek gedaan naar vrouwen die strijden voor veranderingen in een post-genocidale situatie.²⁰

Ik ben mij ervan bewust dat wat de vrouwen vertellen, niet objectief is. Mijn doel is echter niet om een algemeen geldende waarheid weer te geven over wat er tijdens de genocide in Srebrenica is gebeurd. Ik koos ervoor om op zoek te gaan naar hoe de identiteit van de moeders vorm gekregen heeft aan de hand van hun eigen verhalen en waarheden. Volgens Dan P. McAdams, professor in de psychologie, is het vertellen van verhalen van groot belang voor identiteitsvorming. Zo proberen mensen hun levenservaringen samenhang en zin te geven en te ontdekken wat waardevol is in hun leven.²¹ McAdams spreekt van 'narratieve identiteit': *'an individuals internalized, evolving and integrative story of the self'*.²² Wanneer er een traumatische gebeurtenis plaatsvindt, zoals bij de moeders van Srebrenica, wordt

17 NIOD-rapport: 'Srebrenica, een 'veilig' gebied: Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyse van de val van een Safe Area. Onderzoekers: Prof. dr. Hans Blom, Prof. dr. Peter Romijn, Dr. N. Bajalica, Dr. G. Duijzing, Drs. T. Frankfort, Prof. dr. B.G.J. de Graaff, Prof. dr. A.E. Kersten, Drs. P.C.M. Koedijk, Dr. D.C.L. Schoonoord, Drs. R. van Uye, Prof. C. Wiebes, Drs P. Bootsma (Amsterdam 2002), online te raadplegen via: <http://www.niod.nl/nl/projecten/srebrenicarapport>. Rapport: Srebrenica: een 'veilig' gebied. 1 oktober 2013.

18 Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 370-374.

19 Klass, D. 'The Deceased Child in the Psychic and Social Worlds of Bereaved Parents During the Resolution of Grief', in: Klass, D., Silverman, P.R., and Nickman, S.L., eds. *Continuing bonds: New Understandings of Grief* (New York 1996) 199-215, aldaar 200.

20 Simic, O. 'Wat remains of Srebrenica? Motherhood, transitional justice and yearning for the truth', *Journal of international women's studies*, vol.10 no.4 (2009) 220-236, aldaar 222.

21 McAdams, D.P., 'Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons', *Psychological Inquiry* vol.7 no.4 (1996) 295-321.

22 McAdams, D., Personal Narratives and the Life Story, in: Johns. Robin en Pervin (ed.), *Handbook of personality: Theory and Research* (3^e editie, New York 2008) 242-262, aldaar 242.

het levensverhaal waaraan de identiteit verleend wordt, het zelf-narratief, verstoord en aangepast. Het levensverhaal van de vrouwen is essentieel is voor anderen om te begrijpen wat er is gebeurd, en om te begrijpen hoe de identiteit van de moeders gevormd wordt. Om de overlevenden van de genocide te begrijpen, is het nodig bewust te kiezen om te proberen de wereld vanuit hun perspectief te zien.

Volgens de psycholoog Mark Freeman is het levensverhaal-interview een van de meest effectieve middelen om begrip te verwerven over hoe het zelf, de identiteit, evolueert gedurende het leven.²³ Freeman stelt dat het levensverhaal-interview een goede manier is om het zelf van de ander vanuit een subjectief oogpunt te bekijken. In een levensverhaal interview komt het zelf naar voren als een doorlopend verhaal. Belangrijke gebeurtenissen in het leven, zowel hoogte- als dieptepunten, krijgen daarin een plaats. De betekenis die een gebeurtenis heeft in het levensverhaal van de geïnterviewde wordt zo duidelijk, evenals de manier waarop de gebeurtenis een rol speelt in de identiteitsvorming. Voor mijn onderzoek was dit belangrijk: door levensverhaal-interviews kon ik nagaan hoe de moeders van Srebrenica omgaan met het verlies van hun dierbare, maar ook hoe hun levens in de afgelopen achttien jaar veranderd zijn en hoe het verlies hun leven beïnvloedt. Daarom heb ik ervoor gekozen naar Srebrenica en Tuzla te gaan en daar zoveel mogelijk levensverhaal-interviews af te nemen met de moeders.²⁴

De meeste interviews die ik afnam, begon ik met de vraag: ‘Kun je mij je verhaal vertellen?’ Door deze open benadering konden de vrouwen zelf kiezen waar ze hun verhaal wilden beginnen en wat ze met mij wilden delen. Op die manier probeerde ik meer kennis te verwerven over de context van het leven van mijn informant. Wat betreft de locaties van mijn interviews, volgde ik altijd de suggesties op van mijn informanten. Vaak spraken we af in een café of restaurant waar we een rustige plek opzochten om met elkaar te praten. Met name de oudere vrouwen nodigden mij vaak bij hen thuis uit, of in het kantoor van *Žene Srebrenice* in Tuzla. Naast negen levensverhaal-interviews heb ik negen semigestructureerde diepte-interviews afgenomen waarbij ik deels gebruik maakte van de ‘vragenlijst rouw’ van de klinisch psychologen Paul Boelen et al.²⁵ Zo nam ik diepte-interviews af met een aantal moeders, maar ook met Damir Peštalić, de imam van Srebrenica, en met Branka Antić, hoofdarts van *Snaga Žene*. In Tuzla heb ik een bezoek gebracht aan Adis Sadiković en zijn startende politieke jongerenorganisatie die zich onder andere bezighoudt met ontwikkelingen rondom Srebrenica. Ten slotte sprak ik met Guido Kuipers, voormalig Dutchbat-militair. Voor het analyseren van mijn interviews heb ik gebruikt gemaakt van

23 Atkinson, R. *The Life Story Interview* (New Delhi 1998) 11.

24 Ibidem.

25 Keijser, J. de, Bout, J. van den, Boelen PA, de Keijser J (eds). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. (Houten, 1998) 153.

meaning categorisation en *meaning interpretation*.²⁶ Alle interviews zijn al dan niet zijdelings verwerkt in deze scriptie. In verband met privacyredenen zijn voor sommige namen pseudoniemen gebruikt.

1.5 Positie als onderzoeker

Toen ik in september 2013 naar Bosnië- Herzegovina ging voor mijn onderzoek, was ik erg nerveus. Als Nederlandse onderzoeker lag het niet voor de hand dat ik bij iedere ontmoeting met een overlevende van de genocide met open armen ontvangen zou worden. Vaak begonnen de vrouwen direct over de rol van Nederland, dat het de schuld van Nederland was dat hun mannen, zonen, vaders en broers dood waren. Dikwijls spraken ze niet over 'de genocide' of over 'elf juli 1995', maar over 'de dag waarop de Nederlandse soldaten ons verraadden'. De thema's Dutchbat en Nederland kwamen vaak terug in de interviews. In hoeverre mijn Nederlandse identiteit het onderzoek heeft beïnvloed is moeilijk te zeggen. Ik kreeg vaak de indruk dat er getracht werd om mij te overtuigen van de schuld van Nederland. Omdat ik mij niet heb beziggehouden met feitelijke geschiedenis maar met identiteitsvorming en rouw, acht ik de kans klein dat het van grote invloed is geweest. Het zou echter kunnen dat bepaalde verhalen en ervaringen niet of juist wel verteld of benadrukt zijn om te benadrukken wat de rol van Nederland is geweest.

Het interviewen van oorlogsslachtoffers was niet altijd gemakkelijk. Een onderwerp als rouw vraagt op zichzelf om een grote zorgvuldigheid bij het formuleren van vragen en om bewustzijn van de emoties van de informant. De moeders van Srebrenica verloren niet alleen hun dierbaren, ze hebben ook het vertrouwen verloren in hun eigen landgenoten, in de Bosnische regering, in Nederland en in de Verenigde Naties. Omdat de moeders mij in vertrouwen namen, probeerde ik de interview-situaties zo comfortabel mogelijk te maken door henzelf te laten bepalen waar het interview zou plaatsvinden en door aan het begin van ieder interview te vertellen dat ze mij niets hoefden te vertellen over wat ze tijdens de oorlog hadden meegemaakt, behalve als ze dat zelf wilden. Voordat ik naar Bosnië-Herzegovina vertrok, vroeg ik mij af of het ethisch gezien wel verantwoord was om de moeders te vragen naar hun rouwervaringen en naar hun verloren dierbaren. Tijdens de interviews ondervond ik echter dat de moeders juist heel graag over hun geliefden spraken. De verhalen die ze met mij deelden gingen niet alleen over pijn en verdriet, maar ook over vreugde, liefde en hoop.

Ik ben niet bekend met de Bosnische taal, waardoor ik gedwongen was al mijn interviews af te nemen met de hulp van een tolk. Vanwege beperkte financiële middelen kon ik geen professionele tolk

²⁶ Kvale, S., *Interviews. An introduction to qualitative research interviewing* (London 1996) 106-203.

betalen. Ik werkte samen met Fatima Cekric Ratajc, een pas afgestudeerde vrouw van 25 die naar mijn mening uitstekend werk heeft geleverd. Ik vertrouw erop dat de boodschap van mijn informanten in tact is gebleven. Fatima leerde me veel over de Bosnische cultuur. Ze groeide op in een weeshuis, samen met kinderen die hun ouders verloren waren tijdens de genocide. Ze vertelde me verhalen die soms nauwelijks te bevatten waren, maar die mij des te meer inzicht gaven in de genocide en in het immense verdriet dat daaruit voortgekomen is.

1.6 Opbouw

Het tweede hoofdstuk van deze scriptie zal bestaan uit een theoretisch kader waarin verscheidene academische theorieën uiteen worden gezet rondom de hoofdvraag van dit onderzoek: 'Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica?' Het theoretisch kader zal de basis leggen voor het begrijpen van de rouwprocessen van de moeders. Traditionele rouwmodellen zullen worden besproken en worden vergeleken met recentere theorieën waarin gesteld wordt dat een aanhoudende relatie of band met de overledene een gezond onderdeel van rouw kan zijn wanneer er sprake is van de mogelijkheid om betekenis te geven aan het verlies. Van betekenisgeving is sprake wanneer de traumatische gebeurtenis geïnternaliseerd kan worden in het zelf-narratief of in de identiteit; wanneer de rouwende de gebeurtenis een plaats kan geven. Het begrip 'identiteit' zal uitgelegd worden aan de hand van theorie van Dan McAdams. De functie van groepen bij rouwverwerking besproken wordt besproken, aan de hand van de concepten identificatie en desidentificatie, naar het werk van de socioloog Abraham de Swaan. Voor uitleg van de rol van rituelen bij rouw bij de moeders van Srebrenica wordt met name gebruik gemaakt van theorie van de historicus Jos Perry en van werk van de sociologe Christine Valentine over de afwezigheid van het lichaam. De rol van strijd bij rouw en het concept *empowerment* worden aan de hand van het werk van Gail Holst-Warhaft uiteengezet.

In hoofdstuk 3 zal de historische context van het onderzoek weergegeven worden. De Bosnische Burgeroorlog en de genocide worden besproken, evenals het daaruit voortkomende ontstaan van de organisaties *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice*. De eerste deelvraag van dit onderzoek zal in hoofdstuk drie beantwoord worden: (i) 'Wat zijn de doelen en bezigheden van de moeders van Srebrenica en hoe zijn *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* ontstaan?' In hoofdstuk vier wordt een viertal verhalen uiteengezet van moeders die ik sprak tijdens mijn verblijf in Tuzla en Srebrenica. Om te kunnen bepalen wat het verband is tussen rouw en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica wordt in hoofdstuk vier onderzocht hoe de moeders op individueel vlak omgaan met hun verlies ondanks de (langdurige)

afwezigheid van het lichaam van hun dierbare. De tweede deelvraag, (ii) 'Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op individueel vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?' wordt in hoofdstuk vier behandeld. In hoofdstuk vijf wordt uiteengezet hoe zij dat voortzetten in groepsverband, en in hoeverre de organisatie een rol speelt in het behouden van een band met de overledenen en in het geven van betekenis aan het verlies. Ook zal worden besproken hoe de overgang van gedeelde rouw naar gemeenschappelijke actie te verklaren is. De deelvragen (iii) 'Hoe zeggen de Moeders van Srebrenica op collectief vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?', (iv) 'Hoe lijkt lidmaatschap van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* een rol te spelen bij het houden van een band met overleden dierbaren en bij het geven van betekenis aan het verlies?' en (v) 'Hoe wordt het verdriet dat de moeders van Srebrenica met elkaar gemeen hebben, omgezet in activiteit?' zullen in hoofdstuk vijf worden behandeld. In hoofdstuk zes wordt een antwoord geboden op de hoofdvraag van dit onderzoek: Wat is het verband tussen individuele rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica? Daarnaast worden er ideeën voor verder onderzoek aangedragen.

1.7 Terminologie

Wanneer er in deze scriptie gesproken wordt over 'de moeders van Srebrenica', worden daarmee de vrouwen bedoeld die een of meerdere naaste familieleden zijn verloren tijdens de genocide in Srebrenica in 1995 en die aangesloten zijn bij de organisatie *Majke Srebrenice* of *Žene Srebrenice*. Een aantal van de moeders is teruggegaan naar Srebrenica. Een ander deel van de vrouwen woont in andere dorpen of steden in Bosnië-Herzegovina, soms in kampen, soms alleen. De woonsituatie van de moeders die in deze scriptie genoemd worden, zal steeds worden vermeld.

De etnische en historische afkomst van inwoners van Bosnië-Herzegovina is ingewikkeld en loopt door elkaar. In veel literatuur over het land en de burgeroorlog wordt er gesproken over de 'Bosnische Serviërs', 'Bosnische Kroaten' en 'moslims'. Met 'moslims' worden de oorspronkelijke bewoners van Bosnië bedoeld. Veel van de slachtoffers van de genocide zullen echter geen belijdend moslim zijn geweest. De benamingen van de verschillende groeperingen komen voort uit identificatie en daarmee desidentificatie als gevolg van diepgewortelde historische feiten. 'Zodra de dialectiek van identificaties en desidentificaties op gang komt, verheviggen de etnische fantasieën elkaar wederzijds', stelt de socioloog

Abraham de Swaan.²⁷ De Swaan beschrijft dat de val van het communisme in Joegoslavië tussen 1989 en 1992 ertoe leidde dat partijen beveiliging gingen zoeken bij de eigen ethnische groep. ‘Wie in een situatie van toenemende wetteloosheid ziet dat anderen zich aaneensluiten als Serviërs, kan maar beter toevlucht zoeken bij verwante anti-Serviërs, zelfs als die daarbij opnieuw uitgevonden moeten worden, bijvoorbeeld als Bosnische moslims of Bosnische Kroaten’, zo stelt De Swaan.²⁸ Op deze vorm van identificatie en desidentificatie wordt teruggekomen in hoofdstuk twee. Ik kies ervoor om de in deze scriptie te spreken over 'Bosnische Serviërs', 'Bosnische Kroaten' en 'Bosniakken', omdat dat mijn inziens gelijkwaardige benamingen zijn. Het gaat in alle gevallen om mensen die in Bosnië wonen.

Wat betreft het begrip ‘rouw’ ga ik uit van de definitie zoals gegeven door Collin Murray Parkes, een psychiater en expert op het gebied van rouw. Hij definieert rouw als ‘het verlies van een geliefde door de dood.’²⁹ Wanneer ik spreek over ‘rouwverwerking’ of ‘rouwproces’, bedoel ik het proces van aanpassing aan verlies, met name door culturele en sociale rituelen, zoals omschreven door de psychologe Beverly Raphael.³⁰ Met de term ‘verlies’ doel ik op het het beroofd zijn van iets waarin door het zelf geïnvesteerd is met emotionele energie, naar de definitie van de psychiater David Kissane.³¹

Tot slot wil ik opmerken dat sociaalwetenschappelijk onderzoek niet meer is dan een benadering van de werkelijkheid vanuit bepaalde perspectieven. Het ligt buiten de macht van elke onderzoeker om de werkelijkheid perfect te beschrijven in al haar complexiteit.³² Ook voor mij geldt dit. De verschillende verhalen van de moeders van Srebrenica waarop deze scriptie grotendeels gebaseerd is, laten zien dat er verschillende manieren zijn om rouw door te maken en dat er niet gesproken kan worden van een ‘goede’ of ‘slechte’ manier. De situatie van de moeders van Srebrenica en de manier waarop zij rouw ervaren zijn complexer dan hier is weergegeven.

Antropologe Ruth Behar acht het van belang dat de subjectiviteit van de onderzoeker bekend is bij lezers van een onderzoek dat verricht is aan de hand van veldwerk. Behar, die onderzoek deed naar gebruiken rondom de dood, gebruikt in haar etnografieën een manier van schrijven die zij zelf omschrijft als ‘een mix van reisverhalen, memoires en culturele analyses’.³³ Ze stelt in haar boek *The Vulnerable*

27 Swaan, *Compartimenten van vernietiging*, 184.

28 Ibidem, 187.

29 Parkes, C. (1998). *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life* (4e druk, Philadelphia 2001) 7.

30 Raphael, B. (1983). *The Anatomy of Bereavement* (1e druk, New York 1983) 33.

31 Kissane, D. (2000) Death and the Australian Family. In: Kellehear, A., *Death and Dying in Australia* (Melbourne 2000).52-67, aldaar 53.

32 Meinema, E, *Rood, het zelfbeeld van een groep jonge socialisten*. Bachelorscriptie (Groningen 2009).

33 Behar, R., *The Vulnerable Observer. Anthropology that breaks your heart* (6e druk, Boston 1997) 107.

Observer dat emoties en indrukken de relatie tussen de onderzoeker en zijn of haar informanten, en daarmee de resultaten van onderzoek, beïnvloeden. Ze haalt daarbij George Devereux aan, die stelt dat bekend moet zijn wat er *in* de onderzoeker gebeurt, om de aard te begrijpen van wat er *door* de onderzoeker is waargenomen.³⁴ Volgens Behar moet er niet voorbij gegaan worden aan het feit dat de antropoloog zelf het belangrijkste onderzoekinstrument is.

In deze scriptie volg ik de manier van schrijven zoals die is voorgesteld door Ruth Behar. Door mijn eigen emoties en ervaringen te delen, wil ik mijn positie in het veld verduidelijken en hoop ik mijn onderzoek te verrijken. Bij eerdere scripties en artikelen die ik schreef aan de hand van veldonderzoek, heb ik vaak gekozen voor een striktere schrijfstijl waarbij eigen emoties niet genoemd werden. Mijn onderzoek naar de moeders van Srebrenica zou echter niet tot zijn recht komen wanneer ik mijn persoonlijke ervaringen en emoties niet met de lezer deel. Door het voorbeeld van Ruth Behar te volgen hoop ik de lezers van dit werk mee te nemen naar Bosnië-Herzegovina, waar de moeders van Srebrenica lijken te leven in de schaduw van verlies en rouw, maar ook in het licht van liefde, hoop en kracht.

³⁴ Ibidem, 6.

2. Naar een theoretisch kader voor rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica

Deze scriptie is een weergave van een onderzoek naar het verband tussen individuele rouwverwerking en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica. Volgens traditionele rouwmodellen kan het behouden van een band met een overledene gezien worden als pathologisch. Tijdens mijn verblijf bij de moeders ondervond ik dat de familieleden die zij verloren tijdens de genocide van Srebrenica in 1995, nog steeds een grote rol spelen in hun leven. Ondanks het feit dat de genocide ruim achttien jaar geleden plaatsvond, zijn de moeders nog dagelijks met hun dierbaren bezig. De activiteiten van de moeders van Srebrenica staan in het teken van hun overleden geliefden. Waar een aantal nabestaanden van de genocide nog steeds in opvangkampen leeft en depressief is, zijn de vrouwen die zich aangesloten hebben bij *Majke Srebrenice* of *Žene Srebrenice* actief en wekken ze de indruk sterk en positief te zijn.

Volgens de godsdienstpsychologen Dennis Klass et. al. zouden de ervaringen van individuen met betrekking tot rouw, in al hun complexiteit moeten worden onderzocht om deze te kunnen begrijpen. Er moet gekeken worden naar de sociale, culturele en politieke context. Wanneer dat niet gedaan wordt, bestaat het risico dat er theorieën ontstaan die enkel toepasbaar zijn op een kleine groep mensen, op een bepaalde plaats in een bepaald tijdsbestek.³⁵ De context van de moeders van Srebrenica is zeer complex. Niet alleen de omstandigheden waarin zij hun dierbaren in 1995 verloren, maar ook de situatie ook na het overlijden van hun dierbaren is gecompliceerd. De lichamen van overleden dierbaren zijn in veel gevallen nog steeds niet gevonden en in andere gevallen pas jaren na de genocide. Niet alleen is er sprake van het verwerken van rouw om overleden geliefden, het gaat hand in hand met het verwerken van de gebeurtenissen van tijdens de genocide en de complexe leefsituatie van daarna. De leefsituatie van de moeders van Srebrenica zal worden behandeld in hoofdstuk drie. In dit hoofdstuk worden theorieën uiteengezet rondom rouwverwerking na de genocide van Srebrenica.

De empirische data die ik verzameld heb, worden in de volgende hoofdstukken besproken en geanalyseerd aan de hand van verscheidene academische theorieën die in dit hoofdstuk gepresenteerd zullen worden. Allereerst wordt er gekeken naar ontwikkelingen in rouwtheorieën. Er wordt beschreven hoe rouw in moderne theorieën niet meer gezien wordt als een op te lossen verschijnsel, maar als een proces dat een leven lang voortduurt. In de tweede paragraaf wordt ingegaan op moderne theorieën rondom rouw; in het bijzonder op de concepten *continuing bonds* en *meaning making*, van onder anderen de

³⁵ Klass, *The deceased child*, 200.

godsdienstpsychologen Dennis Klass en Robert Neimeyer. In paragraaf 2.3 wordt de term ‘narratieve identiteit’ uitgelegd aan de hand van het werk van de psycholoog Dan McAdams. Rouwverwerking en identiteitsopbouw zijn nauw verweven concepten, met name wanneer het gaat om de rol van collectieve activiteiten bij rouw. Het specifieke rouwproces van de moeders kan niet geanalyseerd worden zonder alvorens bestaande theorieën rondom rouwverwerking en identiteitsopbouw te doogronden. Op de functie van groepen bij rouwverwerking wordt specifiek ingegaan in paragraaf 2.4. Paragraaf 2.5 gaat over de rol van rituelen bij de moeders van Srebrenica. Daarbij wordt met name gebruik gemaakt van theorie van de historicus Jos Perry over rituelen en van werk van de sociologe Christine Valentine over de afwezigheid van het lichaam. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk gaat over de rol van strijd bij rouw en over *empowerment*. Aan de hand van het werk van Abraham de Swaan over identificatie en desidentificatie en aan de hand van onderzoek van Gail Holst-Warhaft naar de *Madres de Plaza de Mayo*, wordt uiteengezet hoe rouw kan leiden *empowerment* en actie.

2.1 Omgaan met verlies – traditionele modellen

Elk individu krijgt in het leven in meerdere of mindere mate te maken met verlies. Rouw kan daarmee als een normaal proces worden beschouwd, zoals de grondlegger van de psychoanalyse Sigmund Freud in zijn werk *Trauer und Melancholie* benadrukte.³⁶ Bij afwijkingen van het gedrag die vaak optreden bij rouw, vertrouwde men erop dat de 'normale' manier van doen vanzelf weer terug zou komen. Het houden van een band met de overledene werd door Freud niet als normaal gezien.³⁷ Freud lijkt een heersende visie op rouw te hebben gecreëerd: hij definieerde rouw als een proces waarbij degene die in een staat van rouw verkeert, losgemaakt moet worden van de overledene, om zo onafhankelijk te worden en in staat te zijn om energie te steken in nieuwe objecten en nieuwe relaties aan te gaan.³⁸ In verscheidene rouwmodellen uit de twintigste eeuw wordt het behouden van een band met een overleden dierbare gezien als een symptoom van psychische problemen.³⁹ Bij deze modellen lijkt echter geen rekening te worden gehouden met specifieke situaties als rouw na genocide en afwezigheid van het lichaam van de overledene.

Een bekend rouwmodel uit de 20e eeuw is dat van de Amerikaanse psychiater John Bowlby. Met zijn fase-model maakt Bowlby onderscheid tussen gezonde en pathologische rouw. De drie fasen die hij

36 Freud, S., *On murder, mourning and melancholia* [1917] (5e druk, Londen 2005) 244.

37 Freud sprak in zijn definitie niet over rouw na een sterfgeval. Hij beschrijft het verlies van directe verbinding tussen een kind en de ouder (oedipale liefde). Freud stelde dat rouw het ego bevrijdt van de verbinding met de overledene. Zie: Freud, S., *On murder, mourning and melancholia* [1917] (5e druk, Londen 2005) 244.

38 Maes, J., *Leven met gemis: Handboek over rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie*. (2e druk, Leuven 2007) 12.

39 Zie bijvoorbeeld: Ditrich, D., en Shabad, P., *The problem of loss and mourning, psychoanalytic perspectives* (1e druk, Madison 1989)

allereerst onderscheidde zijn: erkennen dat een object verloren is, desorganisatie en wanhoop, en reorganisatie. Later gaat hij akkoord met de vier fasen zoals beschreven door de psychiater Colin Murray Parkes, zijnde gevoelloosheid, verlangen, zoeken naar het verlorene, desorganisatie en wanhoop, en reorganisatie.⁴⁰ Wanneer een individu accepteert dat er een verandering heeft plaatsgevonden in zijn externe wereld, is hij volgens Bowlby verplicht zijn band met de overledene te reorganiseren, waarmee hij doelde op het loslaten van de overledene. Loslaten betekent in dit geval niet hetzelfde als vergeten, maar het integreren van de overledene in de herinnering aan vroegere ervaringen.⁴¹ Op deze manier is de nabestaande gedwongen om door te gaan zonder de overledene een grote rol te laten spelen in het dagelijks leven.

Reacties die afwijken van het fase-model worden gezien als pathologisch: men gaat er vanuit dat deze een goede rouwverwerking in de weg staan. Rouw lijkt door fase-modellen als de modellen van Bowlby en Parkes in een uniform proces gedrukt te worden, waarbij individuele verschillen niet van belang lijken te zijn en waarbij rouw als ten einde wordt beschouwd wanneer de rouwende erin slaagt om zich op psychologisch vlak aan te passen aan veranderingen in sociale verwachtingen die veroorzaakt zijn door de dood. De notie dat rouw ten einde zou komen, stemt niet overeen met de ervaringen van de moeders van Srebrenica. Op heel diverse wijzen gaan zij om met hun verdriet en staan ze 18 jaar na de genocide nog steeds dagelijks stil bij hun verlies.

In het begin van de eenentwintigste eeuw begonnen visies op rouw zich verder te ontwikkelen. In de jaren '80 begonnen onderzoekers zoals Robert Neimeyer en Dennis Klass de waarde van de klassieke modellen in twijfel te trekken. Zoals eerder gesteld, stelt Klass dat ervaringen van individuen met betrekking tot rouw in al hun complexiteit moeten worden onderzocht om de complexiteit van rouwervaringen van mensen te kunnen begrijpen.⁴² Er ontstonden nieuwe, constructivistische modellen die er vanuit gingen dat de reactie op verlies niet universeel is en daardoor niet in een fase-model gedrukt konden worden, dat rouw een levenslang proces is en dat het doorsnijden van banden niet noodzakelijk is om 'gezond' te rouwen. Daarbij werd gesteld dat individuele reacties op rouw die niet aan de norm voldoen, niet *per se* pathologisch hoeven te zijn.⁴³ Grote veranderingen waren de erkenning van het belang van betekenisgeving en van het belang van een aanhoudende of voortgezette band: de relatie die de

40 Muthert, H. *Verlies & Verlangen: Verliesverwerking bij schizofrenie* (Groningen 2007) 51.

41 Silverman, *Introduction: What's the problem?*, 13.

42 Klass, *The Deceased Child*, 200.

43 Zie: Klass, D., Silverman, P., Nickman, S. (eds.) *Continuing bonds, New Understandings of Grief* (New York 1996) en Neimeyer, R., Baldwin, S., Gillies, J., 'Continuing bonds and reconstructing meaning: Mitigating complications in bereavement', *Death Studies*, Vol: 30 (2006) 715-738.

nabestaande blijft houden met een overleden dierbare. Deze twee concepten, die gedefinieerd worden in de modellen van *meaning making* en *continuing bonds*, worden in de volgende paragraaf nader toegelicht en in de volgende hoofdstukken toegepast op de situatie van de moeders van Srebrenica.

2.2 Nieuwe inzichten: *Continuing bonds* en *meaning making*

Continuing bonds

In hun boek *Continuing bonds, new Understandings of Grief*, stellen Klass, Silverman en Nickman dat er binnen rouwonderzoek steeds meer overeenstemming komt over de notie dat een voortgezette band of relatie met een overledene een integraal deel kan zijn van rouwverwerking. Phyllis Silverman en Steven Nickman zijn werkzaam in het veld van de psychiatrie. In *Continuing bonds* illustreren Klass et. al. het *continuing bonds*- perspectief aan de hand van verschillende casus waarin de overledene deel uitmaakt van de sociale realiteit van de nabestaande. Er wordt gesteld dat een voortgezette band met de overledene ervaren kan worden als hulp in het proces van rouwverwerking. Silverman en Klass definiëren het hebben van een voortgezette band als volgt: ‘*memorializing, remembering and knowing the person who has died, and allowing them to influence the present.*’⁴⁴ Het gaat hierbij om een actief proces dat het hele leven van de nabestaande voortduurt. Een voortgezette band stelt de nabestaande in staat om overleden dierbaren aanwezig te houden in zijn of haar leven, waardoor de overledene een deel blijft van het zelf, de identiteit, van de nabestaande.⁴⁵ Klass et. al. stellen daarmee dat rouw geen psychologische gesteldheid is waarvan men zou kunnen herstellen. Het is geen proces dat ooit volledig afgesloten kan worden, maar een band die soms meer of minder intens is.⁴⁶ Op deze manier contrasteert het model met traditionele modellen, waarbij de nadruk ligt op onafhankelijkheid als zijnde goed en gewenst en afhankelijkheid als een slechte en ongewenste ontwikkeling die dikwijls gezien wordt als pathologisch.

Aanhoudende banden, die gezien kunnen worden als innerlijke representaties van de overledene, staan individuen toe om te leren doorgaan zonder de verloren dierbare, terwijl er wel interactie is en de overledenen aanwezig blijven in hun leven.⁴⁷ Innerlijke representaties kunnen gezien worden als belangrijke functies die de identiteit van overlevenden vormen. Volgens Klass en de psycholoog Samuel Marwit, kan de overledene functioneren als een rolmodel dat advies en steun kan bieden in het huidige

44 Klass, *Continuing bonds*, 17.

45 Idem.

46 Idem.

47 Klass, *Continuing bonds*, 17

leven van de overlevende.⁴⁸ De overlevende kan eigenschappen en waarden die ooit bij de overlevende hoorden, in zijn of haar leven incorporeren. Innerlijke representaties van de overledene beïnvloeden handelingen en gedrag in het leven van de nabestaande. Zo is hij of zij in staat om een band met de overledene te behouden.⁴⁹ Ook al sterven mensen biologisch gezien, ze kunnen het heden blijven beïnvloeden door doorgaande individuele en collectieve relaties met overlevenden.

De innerlijke representaties van de overledene zijn niet onveranderlijk, maar veranderen mee met het levenspad van de nabestaande, zo stelt de psychoanalytica Ana Maria Rizzuto.⁵⁰ Volgens Rizzuto zijn we geen vaste entiteiten, maar is het zelf, en daarmee ook de band die we houden met de overledene, veranderlijk en dynamisch. Zo is rouw ook veranderlijk: het is geen psychologische staat waarvan iemand moet genezen of iets dat eindigt, het is een proces dat minder of meer intens wordt in de loop der tijd. De psycholoog Paul Rosenblatt stelt in zijn artikel *Grief that does not end* dat het gemis om iemand die overlijdt, niet allemaal op één moment ervaren wordt, maar dat het uitgespreid wordt, misschien wel over een heel mensenleven. Er vormt zich een reeks van nieuwe momenten van verlies, of momenten van realisatie van verlies. Sommige van die realisaties zijn pas aanwezig wanneer iemand zich tot het punt ontwikkeld heeft van gemis, bij gebeurtenissen waarbij hij of zij degene die verloren is, nodig zou hebben.⁵¹

De vraag of aanhoudende banden het rouwproces helpen of verhinderen acht Klass te simpel en daardoor niet te beantwoorden. De psycholoog Robert Neimeyer stelt echter dat het behouden van een band met de overledene gezien kan worden als constructief in het omgaan met verlies, wanneer er sprake is van *meaning making*: de mogelijkheid om betekenis te geven aan het verlies.⁵² In de volgende paragraaf zal *meaning making* oftewel betekenisgeving nader worden toegelicht.

Meaning making

“*Meaning reconstruction in response to loss is the central feature of grieving*”, zo stelt Robert Neimeyer in zijn werk *Lessons of loss: a guide to coping*.⁵³ Volgens Neimeyer zijn mensen “*inveterate meaning-makers*”: makers van verhalen die thematische significantie geven aan de plotstructuren van het leven.⁵⁴

48 Klass, D. en Marwit, S., 'Grief and the Role of the Inner Representation of the Deceased', in: Klass, D., Silverman, P.R., and Nickman, S.L., eds. *Continuing bonds: New Understandings of Grief* (New York 1996) 297-308, aldaar 298.

49 Idem.

50 Klass, *Continuing bonds*, 17.

51 Rosenblatt, P.C., 'Grief That Does Not End', in: Klass, D., Silverman, P., Nickman, S. (eds.) *Continuing bonds, New Understandings of Grief* (13e druk, New York 1996) 45-57, aldaar 50.

52 Neimeyer, *Continuing bonds and reconstructing meaning*, 715-738.

53 Neimeyer, R. *Lessons of Loss- a guide to coping* (2e druk, New York 2002) 47.

54 Ibidem, 184.

Verlies verstoort constructies die vanzelfsprekend lijken in het leven. Soms zijn het de meest fundamentele dingen die ineens veranderen. In zulke gevallen is het rouwende individu gedwongen om een nieuw levensverhaal te construeren en een publiek te vinden voor het nieuwe zelf dat zich ontvouwt.⁵⁵ Volgens het *meaning making*-model verstoort een significant verlies de coherentie van de matrix van persoonlijke betekenissen waarmee individuen hun levenservaringen ordenen.⁵⁶ Deze verstoring zet de nabestaande aan om betekenis te geven aan het verlies, om een soort ‘voordeel’ uit de ervaring te halen en om de identiteit als overlevende te erkennen.⁵⁷ Binnen deze constructivistische visie wordt er vanuit gegaan dat het onvermogen om een dergelijke psychosociale transitie als een verlies in te passen in het ‘zelf-narratief’, een pijnlijk en verlengd proces ten gevolge heeft om algemene betekenis-structuren te reconstrueren. Het kan leiden tot ‘chronische rouw’.⁵⁸ Het reconstrueren van algemene betekenis-structuren in het zelf, wordt gezien als noodzakelijk voor positieve groei; positieve integratie van verlies in het zelf, kan leiden tot positieve groei van het zelf. Er moet dus een reorganisatie komen in het zelf-narratief in de tijd van rouw, zodat er betekenis is en doelen zijn in het leven dat volgt na het verlies. Daarnaast moet het verlies worden ingepast in het bestaande wereldbeeld. Essentieel hierbij is het vinden van een zinvolle betekenis. Zowel Neimeyer als Klass zien rouw als een dynamisch, individueel proces in voortdurende interactie met de omgeving. Wanneer er betekenis gegeven wordt aan het verlies en wanneer er een aanhoudende band is met de overledene, kan rouw kan in plaats van een proces van herstel ook gezien worden als een proces van persoonlijke groei voor de nabestaande.⁵⁹

Een van de manieren om betekenis te geven aan een traumatische gebeurtenis of verlies is aan de hand van religie. Tijdens interviews en bijeenkomsten met de moeders van Srebrenica, werden Allah en het hiernamaals dikwijls genoemd. De psychologen Hassan Hussein en Jan R. Oyebode stellen dat religie naast invloed op betekenisgeving, mogelijk een helpende invloed heeft bij het onderhouden van een band. Zo kan het geloof in een weerzien in het hiernamaals en de acceptatie van het heilig decreet wegens het geloof in een goedwillende God een aanhoudende band mogelijk maken.⁶⁰ De psycholoog Daniel McIntosh stelt dat religie gezien kan worden als een cognitief schema. Ieder mens bouwt vanaf de geboorte bepaalde cognitieve schema’s op uit ervaringen met de omgeving die op dezelfde manier weer veranderd

55 McAdams, *Personal Narratives and the Life Story*, 242.

56 Neimeyer, R., ‘Bereavement and the quest for meaning: rewriting stories of loss and grief’. *Hellenic Journal of Psychology*, Vol:3 3 (2006) 181-188, aldaar 183.

57 Neimeyer, *Continuing bonds and reconstructing meaning*, 718.

58 Neimeyer, *Continuing bonds and reconstructing meaning*, 718.

59 Ibidem, 719.

60 Hussein, H., en Oyebode J.R., ‘Influences of Religion and Culture on *Continuing bonds* in a Sample of British Muslims of Pakistani Origin’, *Death Studies* 33 (10) 890-912, aldaar 891.

kunnen worden. Schema's beïnvloeden wat er waargenomen wordt en hoe dat wordt opgevat. Hoe Een religieus schema kan zo een *framework* bieden om gebeurtenissen grijpbaar te maken en er een betekenis aan te geven.

Wanneer mensen een ingrijpende gebeurtenis meemaken, moet deze gebeurtenis geïntegreerd worden in voorafgaande veronderstellingen. De gebeurtenis die in externe realiteit plaatsvindt, moet echt worden in de interne realiteit, in het zelf-narratief.⁶¹ Het is de vraag hoe de collectieve activiteiten van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* een rol spelen in het integreren van het grote verlies dat de moeders hebben meegemaakt in hun levensverhaal. Hoe kan een gebeurtenis die zo erg is, een plaats krijgen in het zelf-narratief? In de volgende paragraaf wordt de term 'zelf-narratief' of 'narratieve identiteit' nader toegelicht, om het rouwproces van de moeders van Srebrenica en de rol van collectieve activiteiten daarbij te kunnen doorgronden.

2.3 De reconstructie van een levensverhaal: narratieve identiteit

De term 'narratieve identiteit' die Neimeyer gebruikt, komt voort uit het werk van de psycholoog Dan McAdams en wordt door hem gedefinieerd als '*an individual's internalized, evolving and integrative story of the self*'.⁶² De dood van een dierbare vernietigt vaak levensdoelen en verwachtingen; het vernietigt wat het leven eerder betekenis en een doel gaf. Aan de ene kant veroorzaakt dood een verstoring in het intersubjectieve zelf van de nabestaande. Aan de andere kant is dood een verstoring in de sociale orde en veroorzaakt het een leegte in sociale netwerken en familie. Het levensverhaal of zelf-narratief van de nabestaande wordt verstoord en verliest zijn consistentie. Het houden van een band met de overledene en het geven van betekenis aan het verlies zijn twee manieren van *coping* met het verlies, die de (re)constructie van het zelf-narratief kunnen helpen.

McAdams ziet het creëren van een narratief of levensverhaal als de manier waarop een persoon het leven betekenis, eenheid en een doel geeft. Levensverhalen zijn een manier om die identiteit vast te stellen, omdat het de mogelijkheid biedt gebeurtenissen te integreren. Zo wordt de betekenis van een gebeurtenis duidelijk. Volgens McAdams wordt de identiteit gebaseerd op de sociale rol die men inneemt, de normen en waarden die men nastreeft en de vaardigheden die men bezit.⁶³ In zijn werk *Personality, modernity, and the storied self: a contemporary framework for studying persons*, stelt McAdams dat

61 McIntosh, D.N., 'Religion-as-schema, with implications for the relation between religion and coping', in: Bernard Spilka and Daniel N. McIntosh, *The psychology of Religion, Theoretical Approaches* (London 1997) 171-183.

62 McAdams, *Personal Narratives and the Life Story*, 242.

63 McAdams, *Personality, modernity, and the storied self*, 307.

identiteit de vorm aanneemt van een verhaal; er zijn verschillende scènes, verscheidene karakters, en er is een thema en een plot.⁶⁴ Volgens McAdams is het creëren van eenheid het voornaamste doel in het vormen van een levensverhaal. Ondanks veranderingen in het leven moet het heden doorgaan op het verleden, waarmee een basis gelegd moet worden voor de toekomst en ervaringen en herinneringen geïntegreerd en geordend zijn. Levensverhalen zijn gebaseerd op feiten en verbeelding en bestaan uit een gereconstrueerd verleden, een waargenomen heden en de verwachte toekomst van het individu. De verhalen die we construeren om ons leven te kunnen begrijpen en betekenis te geven, gaan over onze strijd om overeenstemming te vinden tussen wie we waren, zijn, en zullen worden in ons eigen hoofd en lichaam, en wie we waren, zijn en zullen worden in de sociale context. Identiteitsontwikkeling en de vorming van het levensverhaal gaan hand in hand. Het vormen van identiteit en daarmee het vormen van het levensverhaal, is een continu proces dat doorgaat gedurende de gehele levensloop. Een “goed” levensverhaal stimuleert mensen in het omgaan met gebeurtenissen en het biedt hen doelen voor de toekomst.

Er kunnen in het leven gebeurtenissen plaatsvinden waardoor het zelfbeeld en toekomstbeeld van iemand verward raken. De vooropgestelde doelen zijn dan niet meer haalbaar. De genocide van Srebrenica, en daarmee de grote verliezen van dierbaren binnen duizenden families, is een voorbeeld van een dergelijke gebeurtenis. Door dergelijke ingrijpende veranderingen kunnen gebeurtenissen uit het verleden een andere betekenis krijgen. Het narratief raakt verstoord, de coherentie is weggefallen. Wanneer het verleden, het heden en de toekomst niet meer logisch met elkaar verbonden lijken te zijn, kunnen negatieve emoties optreden wat een negatieve invloed kan hebben op de verwerking van verlies.⁶⁵ De manier waarop mensen reageren hangt af van de strategieën die ze bezitten voor het omgaan met gebeurtenissen; ieder persoon heeft een eigen manier om met ingrijpende gebeurtenissen en veranderingen om te gaan. McAdams noemt *redemption* en *contamination* als strategieën die mensen toepassen in het construeren van levensverhalen. Bij *redemption* wordt een negatief beleefde gebeurtenis omgezet in een positieve gebeurtenis. Het kan zorgen voor negatieve emoties, maar de hoop op een beloning maakt dat een persoon doorgaat. Bij *contamination* wordt een positieve beleving omgevormd tot een negatieve beleving.⁶⁶

De constructie van het zelf-narratief wordt als vanzelfsprekend altijd beïnvloed door relaties met

64 Ibidem, 309.

65 Idem.

66 McAdams, D.P. en Bowman, P., Narrating life's turning points: redemption and contamination, in: Josselson, R., & Lieblich, A. (Eds.) *Turns in the road: Narrative studies of lives in transition* (eerste druk, Washington 2001) 3-34, aldaar 4.

anderen. Waar het individu betekenisstructuren in het zelf kan construeren, is de omgeving ook van invloed bij het vormen van identiteit en daarmee het geven van betekenis. Hoe geven de moeders van Srebrenica betekenis aan hun verlies in collectieve context? Wat is het belang van hun lidmaatschap van *Maje Srebrenice* of *Žene Srebrenice* in hun omgang met rouw? In de volgende paragraaf zal de invloed van groep bij rouwverwerking nader uiteengezet worden.

2.4 Het belang van groepen bij rouw

Zoals eerder gesteld gaat Robert Neimeyer er vanuit dat het geven van betekenis aan verlies kan leiden tot positieve groei. Na een verlies moet er een reorganisatie komen in het zelf-narratief, zodat er betekenis is en doelen zijn in het leven dat volgt na het verlies. De sociale omgeving is van grote invloed op het vormen van een zelf-narratief, zo stelt zowel Klass als Neimeyer, en daarmee op het reconstrueren van identiteit.⁶⁷ De omgeving van mensen kan gezien worden als een groter verhaal waarbinnen kleine verhalen zich afspelen. De narratieven van mensen worden gevormd door dominante verhalen die aanwezig zijn binnen een cultuur. Voorbeelden van verhalen van anderen kunnen functioneren als voorbeeld, ontkenning of bevestiging van persoonlijke verhalen. Zo kan de mate van positiviteit waarmee mensen naar de toekomst kijken, afhankelijk zijn van de narratieve voorbeelden in de omgeving. Groepen bieden een grote hoeveelheid aan verhalen voor het leven en specificeren hoe verhalen geleefd en verteld moeten worden.⁶⁸ Waar de sociale omgeving van mensen vaak in de eerste plaats bestaat uit familieleden en geliefden, is dat bij de moeders van Srebrenica niet zo. Hun sociale omgeving blijkt met name te worden gevormd door de andere moeders.

Het deel uitmaken van een groep kan steun bieden bij het houden van een band met overleden dierbaren. Dennis Klass stelt dat voortgezette banden niet alleen over individuele innerlijke representaties gaan, maar ook gedeeld kunnen worden of collectief kunnen worden behouden. De rol van anderen is belangrijk in de constructie van innerlijke representaties van significante personen in het leven van het subject.⁶⁹ Zo kan het dat overledenen dus 'voortleven' op zowel sociaal als individueel vlak. Volgens Klass creëren en onderhouden individuen een band met overleden dierbaren, binnen een reeks van vooropgezette narratieven, zoals ze ook hun eigen zelf-narratief vormgeven. Klass stelt dat mensen hun identiteit terug vinden op meerdere niveaus van sociaal lidmaatschap naarmate ze ouder worden.⁷⁰ Elke sociale kring

67 Zie: Neimeyer, Continuing bonds and reconstructing meaning, en Klass, D., 'Continuing conversation about continuing bonds', in: *Death Studies* vol.30 no.10 (2006) 843-858, aldaar 855

68 McAdams, D.P., & Pals, J. L. (2006). 'A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality'. *American Psychologist* vol: 61 no: 3 (2006) 204-217.

69 Klass, *Continuing bonds*, 17.

70 Klass, *Continuing conversation about continuing bonds*, 855.

heeft een eigen identiteit die het individu zich eigen moet maken. De sociale narratieven op elk niveau bieden een symbolische orde die de constructie van gedeelde betekenissen gemakkelijker maakt. Lidmaatschap is volgens Klass gebaseerd ‘*on a shared way of constructing the world*’.⁷¹ Mensen vinden hun identiteit binnen een sociale groep, omdat het groepsnarratief gebruikt kan worden voor het eigen levensverhaal.⁷² Zo kan een groep identiteitsbevestigend werken.

Door identificatie met een bepaalde groep kan het gevoel ontstaan een belangrijke positie te bekleden in de samenleving, wanneer de groep kan helpen bepaalde doelen te behalen die individueel niet zouden zijn bereikt.⁷³ Volgens de psychologen Robert Baron, Donn Byrne en Nyla Branscombe verwerven mensen zelfkennis wanneer ze zich aansluiten bij een groep omdat een groep je vertelt wie je bent en wie je zou willen zijn. Aansluiting bij een groep is daarmee van grote invloed op identiteit en betekenisgeving; het kan idealen en nieuwe doelen creëren, en het kan het gevoel bieden belangrijk te zijn en een zinvolle plek in de sociale omgeving in te nemen. Hoe meer een individu op zoek is naar zelfverheffing, des te sterker zal hij of zij zich met de groep identificeren, zo stellen Baron et.al.⁷⁴ Als een resultaat van gedeelde grieven kunnen mensen zich onderling binden binnen een groep. Zo kunnen mensen op collectief niveau betekenis geven aan gebeurtenissen.

In deze paragraaf is duidelijk gemaakt hoe groepen van invloed kunnen zijn op identiteitsconstructie en daarmee op rouwverwerking. Tijdens mijn bezoek aan de moeders van Srebrenica, ondervond ik dat de gezamenlijke activiteiten van de moeders voor een groot deel bestaan uit rituelen. Vanwege het feit dat gebruikelijke rouwrituelen zoals begrafenissen niet mogelijk zijn zonder het lichaam van de overledene, hebben de vrouwen eigen, vervangende rituelen. Hoe is de afwezigheid van de lichamen van de geliefden van invloed op de manier van omgaan met verlies van de moeders? Hoe kunnen rituelen de moeders helpen om het verlies een plek te geven in het zelf-narratief? In de volgende paragraaf wordt uiteengezet hoe collectieve activiteiten in de vorm van rituelen een rol kunnen spelen bij rouwverwerking van de moeders en welke invloed de (langdurige) afwezigheid van de lichamen van overleden dierbaren daarbij heeft.

2.5 De afwezigheid van het lichaam en rituelen bij rouw.

De lichamen van de overleden dierbaren van de moeders van Srebrenica zijn in de meeste gevallen voor

71 Idem.

72 Idem.

73 Baron,R., Branscombe, N. en Byrne, D. *Social Psychology* (12e druk, New York 2009) 389.

74 Idem.

zeer lange tijd afwezig geweest. Vaak zijn de lichamen nog steeds niet gevonden en geïdentificeerd, waardoor het lichaam niet toegankelijk is voor het uitvoeren van rouwrituelen in de vorm van een begrafenis of zalving. De sociologe Christine Valentine stelt dat het lichaam van de dode gezien kan worden als de materiële realiteit van de dood voor de overlevenden; het zien ervan kan ervaren worden als een confrontatie met dood en speelt een sleutelrol bij het accepteren ervan.⁷⁵ Door confrontatie met het feit dat de dierbare niet meer in leven is en in fysieke vorm geen deel meer zal uitmaken van de sociale realiteit, kan voor de nabestaande de mogelijkheid ontstaan om de overleden dierbare in andere vorm aanwezig te laten zijn op een manier die verder gaat dan het lichamelijke.⁷⁶ Het lichaam van de overledene in de vorm van tastbare overblijfselen is vaak nodig voor de nabestaande om dodenrituelen uit te voeren en de dood daardoor te accepteren. De afwezigheid van het lichaam van de overledene impliceert de afwezigheid van de materiële realiteit van dood. Door niet in staat te zijn het dode lichaam te zien, is er geen confrontatie met de dood. Zo blijft de dood onzeker en wat ervaren wordt is niet *per se* de dood, maar het verlies van een dierbare.⁷⁷ Ook de sociologen Elizabeth Hallam, Jenny Hockey en Glennys Howarth stellen dat het lichaam gezien kan worden als een essentiële bron van kennis. Nabestaanden willen vaak weten hoe hun dierbare overleden is, om het verlies een plek te kunnen geven.⁷⁸

Gail Holst-Warhaft, auteur van *the Cue for passion: grief and its political uses*, stelt dat rouw zonder het zien van de lichamen kan leiden tot een gevoel van woede.⁷⁹ Ze noemt de *Madres de la Plaza de Mayo* als voorbeeld. Hun dierbaren werden vermoord ten tijden van de dictatuur van de militaire *junta* van 1976 tot 1983 in Argentinië. Het laten verdwijnen van lichamen werd door de *junta* gebruikt als terreurwapen. Door onzekerheid over de dood van geliefden, konden de vrouwen niet rouwen. Dat zou namelijk betekenen dat zij de dood van hun kinderen accepteerden en zolang het niet zeker was zou dat voor de vrouwen voelen als verraad naar hun geliefden. De *madres* waren woedend, wat hen uiteindelijk actief maakte als organisatie.

Er vanuit gaande dat de dood van een dierbare een onderbreking in de sociale orde is, kunnen rituelen gezien worden als herstellende van die onderbreking. Dodenrituelen in de vorm van een begrafenis, worden gezien als middelen om de nabestaande te laten reintegreren in de maatschappij na een onderbreking die veroorzaakt is door de dood van een dierbare. Wanneer de dodenrituelen niet uitgevoerd

75 Valentine, C., 'The role of the corpse in bereavement'. *Funeral Director Monthly* 93 (2010) 1-4. aldaar 2.

76 Ibidem, 3.

77 Ibidem, 1.

78 Hallam, *Beyond the body*, 18.

79 Holst-Warhaft, G., *The Cue for Passion: grief and its political uses* (Londen, 2000) 111.

kunnen worden zouden er dus problemen kunnen ontstaan bij het herstellen van de onderbreking in het sociale leven.⁸⁰ De overgrote meerderheid van de moeders van Srebrenica kon na het overlijden van hun dierbaren geen traditionele rituelen uitvoeren, omdat ze niet wisten waar de lichamen van hun dierbaren waren. De moeders voeren alternatieve rituelen uit, zowel individueel als collectief.

Een ritueel dat ik bij veel van de moeders zag, was het bij zich dragen van objecten die eigendom waren van de overleden dierbaren. De sociologen Elizabeth Hallam en Jenny Hockey stellen dat objecten een relatie tussen levenden en doden kunnen voortzetten omdat objecten blijvend zijn, waardoor ook de betekenis die zij kunnen hebben van blijvende aard is. Dat wil echter niet zeggen dat de betekenis ervan vaststaat: deze is dynamisch. Zo kunnen objecten herinnering uit het verleden oproepen, maar ook zintuiglijke ervaringen die in verband staan met de overledene.⁸¹ Hallam en Hockey maken onderscheid tussen objecten die opzettelijk geconstrueerd zijn om een band met de overledene te houden, zoals monumenten, en objecten die deel waren van het dagelijks leven van de overledene. Objecten die in het bezit waren van de overledene voordat hij of zij stierf, worden vaak gezien als verlengden van de persoonlijkheid. Dat maakt dat materiele objecten het gevoel kunnen geven dat de overledene nog aanwezig is, ondanks de fysieke afwezigheid. Volgens Hallam en Hockey hebben objecten de mogelijkheid om herinneringen in stand te houden en te bewaren. Objecten zijn een deel van het dagelijks leven, waardoor hun betekenis en significantie kan veranderen. De materiële objecten zijn symbolische representaties van de thuisplaats – en dus van een deel van de identiteit van de overledene. Doordat een deel van de identiteit van de overledene schuilt in bepaalde objecten, genereren deze voor de overlevende een gevoel van stabiliteit in een onzekere omgeving.⁸²

Godsdienstpsychologe Corja Menken-Bekius noemt drie functies van ritueel: de psychohygiënische functie, de sociale functie en de noëtische functie.⁸³ De psychohygiënische functie gaat over het individu en geeft onder andere de ordende dimensie van tijd die een ritueel heeft weer. Een ritueel geeft vaak een ordening in tijd aan: iets houdt op, en het nieuwe komt. Zo worden fasen in het leven afgebakend en bepaalde statussen verruild. De psychohygiënische functie houdt daarbij in dat rituelen een kanaal kunnen bieden voor emoties. De sociale functie gaat over groepsverband, deze functie van ritueel is de begeleiding bij de positie die iemand bekleedt in de samenleving. De noëtische functie houdt in dat

⁸⁰Zie: Robben, A.C.G.M., *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*. (ed.) (Oxford 2004) en Howart, G., *Death and Dying: A Sociological Introduction* (Cambridge 2007).

⁸¹ Hallam, E. en Hockey, J., *Death, memory and material culture* (eerste druk, Londen 2001) 2.

⁸² Ibidem, 3.

⁸³ Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek*, (Kampen, 1998) 40-41.

mensen betekenis kunnen geven aan een fenomeen of gebeurtenis, het gaat over het symbolische betekenisstelsel van een individu en over de manier waarop kennis wordt verworven of overgedragen door een ritueel.⁸⁴ Deze laatstgenoemde functie houdt een duidelijk verband met het *meaning making*-model.

De antropoloog Gerd Baumann stelt dat rituelen nodig zijn voor het afbakenen en definiëren van het zelf, de eigen identiteit. Specifieke rituelen kunnen verwijzen naar anderen, *significant others*.⁸⁵ Door middel van rituelen worden dus niet alleen grenzen overschreden van de ene naar de andere periode of fase, er wordt ook een grens getrokken tussen de groep en anderen, iets wat nodig is bij elk proces van identificatie.⁸⁶ Zoals de antropoloog Oscar Salemink stelt: “Ritueel verwijst altijd naar grenzen, categorieën en groepen, en is daarmee een sociaal verschijnsel dat te maken heeft met identiteit en processen van identificatie – als gedeeltelijk en voorlopig antwoord op de vraag ‘wie zijn wij?’. Deze identificatie is juist bijzonder effectief door het deels non-verbale, praktische en performatieve karakter van rituele gebeurtenissen, waardoor mensen niet alleen deelnemen aan ritueel, maar ook de symbolische verschillen en grenzen belichamen.”⁸⁷

Jos Perry stelt in zijn werk *Wij herdenken dus wij bestaan* dat rituelen in de vorm van herdenkingstekens en ceremonies het ‘wij-gevoel’ en daarmee de continuïteit van de groep versterken.⁸⁸ Het benadrukken van het nationaal verleden door rituelen, kan daarbij zorgen voor desidentificatie van andere groepen. Ook beargumenteert Jos Perry dat het uitvoeren van rituelen een helpende rol kan spelen bij *coping*. Collectieve uitingen in de vorm van ceremonies en gedenkteken kunnen helpen om de feiten te aanvaarden wanneer ze tegemoet komen aan de gevoelens en behoeften van nabestaanden.⁸⁹ Herdenken is politiek, zo stelt Perry. Het is niet alleen bezig zijn met het verleden, het is ook strijden voor de toekomst. Het kan een roep op aandacht zijn, of een noodkreet om hulp.⁹⁰ Bepaalde fragmenten van het verleden, feiten en mythen worden keer op keer samengevoegd en gebruikt, ingezet in een voortdurende strijd om het formuleren en herformuleren van de collectieve herinnering.⁹¹ Herdenken is ook het opnieuw bepalen

84 Idem.

85 Zie: Baumann, G., ‘Ritual implicates ‘Others’, rereading Durkheim in a plural society’ in: Coppet, D. de., *Understanding Rituals* (1e druk, Londen 1992) 97-115.

86 Swaan, A. de, *De draagbare de Swaan* (Amsterdam 1999) bron:

<http://www.deswaan.com/nederlands/uitarchief/draagswaan/Ident94.htm>

87 Salemink, O., *Nieuwe Rituelen en de Natie: Nederland in de spiegel van Vietnam*.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Politieke Antropologie, in het bijzonder de studie van processen van machtsvorming en zingeving, aan de faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 9 juni 2006.,

http://www.fsw.vu.nl/nl/Images/Oratietekst%20Oscar%20Salemink_tcm30-36765.pdf, 3 oktober 2013.

88 Perry, J., *Wij herdenken dus wij bestaan* (1e druk, den Haag 1999).

89 Perry, J., *Wij herdenken dus wij bestaan* (1e druk, den Haag 1999) 106.

90 Idem.

91 Ibidem, 107.

van hoe wij in de wereld staan, wat we belangrijk vinden en wat we verafschuwen. Welke waarden wij willen continueren.⁹² Volgens Perry kan collectieve herinnering de doorslaggevende factor zijn van een politieke cultuur. Een gedeelde beleving van een gemeenschappelijke herkomst zou bij uitstek het cement vormen dat mensen bijeen houdt, dat groepen en identiteit vormt.⁹³ Naast het feit dat rituelen identificatie bieden, zorgen voor binding en kunnen dienen als wapen voor de toekomst, kunnen nabestaanden door middel van rituelen een band houden met overleden dierbaren. 'Wie herdenkt staat en zie op. Herdenken is: de gang van alledag onderbreken om gezamenlijk gebeurtenissen of personen uit het verleden in de herinnering terug te roepen', zo stelt Perry.⁹⁴

In deze paragraaf is uiteengezet welke invloed de afwezigheid van het lichaam kan hebben op het rouwproces van de moeders en wat de rol van rituelen kan zijn bij rouw en identiteitsvorming. Er is beschreven hoe collectieve herinnering kan worden omgezet in collectieve activiteit in de vorm van het uitvoeren van rituelen. Naast het uitvoeren van gezamenlijke gebruiken en herdenkingsrituelen, voeren de vrouwen actie om te strijden voor waarheid en gerechtigheid. Hoe vindt de overgang van gezamenlijk verdriet en van collectieve herinnering naar collectieve actie plaats? In de volgende paragraaf wordt uiteengezet hoe deze overgang plaats kan vinden, hoe de dagelijkse strijd om waarheid en gerechtigheid van de moeders hen kracht kan bieden, en welke invloed strijd kan hebben op rouwverwerking.

2.6 Rouw, strijd en *empowerment*

Gail Holst-Warhaft stelt dat rouw passie opwekt en daardoor aanzet kan geven om politieke veranderingen door te voeren. Naast dat rouw mensen verdrietig en kwetsbaar maakt, stelt Holst-Warhaft dat het ook de basis kan zijn voor *empowerment*; dat het innerlijke kracht kan opwekken.⁹⁵⁹⁶ Ze stelt dat het laten verdwijnen van lichamen misschien wel een van de meest effectieve wapens van een regime is, maar hoe de *Madres* uit Buenos Aires het gebruik van verdwijning als wapen, om wisten te vormen als een eigen wapen richting het regime. De verdwijning van de lichamen van hun dierbaren stimuleerde de *Madres* om een effectieve politieke *grassroots-organisatie* te vormen. De moeders begonnen toen ze nog hoop hadden hun kinderen terug te vinden, maar zelfs toen alle hoop vervlogen was gingen ze door. Waar de verdwijning van hun overleden geliefden bedoeld was als politiek wapen van de militaire junta, kwamen

⁹² Ibidem, 111.

⁹³ Ibidem, 107.

⁹⁴ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 17.

⁹⁵ Holst-Warhaft, G., *The Cue for Passion: grief and its political uses* (Londen, 2000) 111.

⁹⁶ Empowerment is een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscheren van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie.

Regenmortel, T. van., *Empowerment en maatzorg: een krachtgerichte psychologische kijk op armoede* (Leuven 2002) 6.

de vrouwen juist voor zichzelf op en benadrukten ze hun rol als echtgenote en moeder, ondanks het feit dat hun mannen en kinderen verdwenen waren. Holst-Warhaft stelt dat niet de dood van de geliefden, maar het feit dat de geliefden vermoord waren de drijfveer was voor de *madres* om actief te worden en te blijven. Hun voornaamste emotie was woede jegens onrechtvaardigheid.⁹⁷

De vraag is hoe het verdriet om de dood van geliefden kan leiden tot activiteit. Zoals Holst-Warhaft stelt, was het bij de *madres* woede dat hen dreef om gezamenlijk in actie te komen. De socioloog Georg Simmel stelt dat conflicten kunnen leiden tot connectie en identificatie; het zorgt voor een sterker identiteitsbesef. Conflict wordt gezien als een manier om eenheid te verkrijgen.⁹⁸ Het kan gezien worden als hulp bij het vormen van het zelf-narratief. Daarnaast revaliseert conflict normen en waarden binnen de groep. Het individu wordt geconfronteerd met de kans om zichzelf te verbinden aan waarden die onderliggend zijn in de groep.⁹⁹ Die waarden kunnen in groepsverband een sterkere betekenis krijgen en op hun beurt de scheiding tussen groepen weer vergroten. Een conflict maakt dat een individu verder verwijderd raakt van een groep, en verder richting een andere groep trekt. Het zorgt dus voor zowel identificatie als desidentificatie.¹⁰⁰ Het vergroot gevoel van saamhorigheid en solidariteit binnen de partijen en bakent de grenzen van een groep duidelijk af.

Abraham de Swaan stelt dat conflicten kunnen voortkomen uit het doelbewust creëren van een scheiding tussen 'wij' en 'zij'. Mensen hebben de natuurlijke behoefte zich te identificeren met groepen 'zoals zij' en zich daarmee te disidentificeren met mensen die 'anders dan zij' zijn. Opkomende dialectiek tussen identificaties en identificaties, verheviggen het groepsgevoel en de negatieve emoties jegens de andere groep.¹⁰¹ Het feit dat de Bosnische Serviërs zich volgens de moeders respectloos gedragen, evenals het feit dat de moeders het gevoel hebben geen erkenning te krijgen van de Bosnische overheid en de Nederlandse regering, kan leiden tot meer identificatie onderling en een versterkt gevoel van desidentificatie met de andere groeperingen waardoor het conflict in stand gehouden wordt.

In het geval van de *madres* leidde hun groepsvorming tot collectieve activiteit, omdat het verdriet en de woede die zij allen voelden hen een gevoel van *empowerment* gaf. De psychiater Judith Herman stelt in haar werk *Trauma and recovery: The aftermath of violence from domestic abuse to political terror*, dat de kernervaringen bij psychologisch trauma, *disempowerment* en afzondering van anderen zijn.

97 Holst-Warhaft, *The Cue for Passion*, 112.

98 Ibidem, 13.

99 Zie: Simmel, G. *The conflict in modern culture and other essays* (New York 1968).

100 Ibidem, 26.

101 Swaan de, *Compartimenten van vernietiging*, 187.

Daaruit voortkomend leidt het ervaren van *empowerment* en het herstellen en opbouwen van betekenisvolle relaties tot bevorderen van het welzijn en het verbeteren van de situatie. Bij de moeders van Srebrenica is er sprake geweest van *disempowerment* door verlies. De link tussen *empowerment* en het verhogen van welzijn wordt ook gelegd door de psychologe Helen Leslie in haar onderzoek naar vrouwen in Latijns Amerika.¹⁰² Zij stelt dat er een relatie is tussen strategieën die *empowerment* bij vrouwen stimuleren en verbetering van vrouwelijke gezondheid na trauma. Volgens Leslie kan het vormen van een sociale beweging een manier zijn om de gedeelde ervaringen van vrouwen te verzamelen, om de identiteit te krijgen die nodig is om sociale actie te ondernemen. Daarom kan het deelnemen aan een sociale beweging een deel zijn van het verhogen van welzijn. Het verlies is dan niet alleen een individueel verschijnsel, maar een deel van de politieke strijd die het geproduceerd heeft. Zo kan verlies leiden tot *empowerment* en tot collectieve activiteit; groepen kunnen ontstaan vanwege een gevoel van *empowerment* dat kan optreden door woede na rouw door moord, en het strijden voor gerechtigheid in een groep kan leiden tot *empowerment* waardoor de leden van de groep zich beter en sterker voelen.

Het theoretisch kader dat in dit hoofdstuk uiteengezet is, legt de basis voor een zo volledig mogelijk begrip van het proces van rouw van de moeders van Srebrenica in sociale en politieke sfeer en van hun collectieve activiteiten, om zo te komen tot een antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek: ‘Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica?’ Er is besproken hoe rouw in moderne theorieën wordt gezien als een levenslang proces dat niet in een bepaald fasemodel te vatten is, omdat er rekening gehouden moet worden met de context van het verlies. De concepten *continuing bonds* en *meaning making* zijn uiteengezet, evenals het begrip narratieve identiteit. De rol die groepen en gezamenlijke rituelen kunnen spelen bij *continuing bonds* en *meaning making* is besproken en ten slotte zijn er theorieën over de overgang van collectieve rouw naar collectieve actie uiteengezet. Aan de hand van de theorieën die ik in dit hoofdstuk heb gepresenteerd, wordt de data die ik verzameld heb in de volgende hoofdstukken geanalyseerd.

De rest van deze scriptie is als volgt georganiseerd. In hoofdstuk drie zal ik inzicht bieden in de historische context van de moeders van Srebrenica. De deelvraag (i) ‘Wat zijn de doelen en bezigheden van de moeders van Srebrenica en hoe zijn *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* ontstaan?’ zal in hoofdstuk drie worden beantwoord. In hoofdstuk vier worden data en de theorie die in dit hoofdstuk

102 Leslie, H.M., *Gendering trauma and healing in a post-conflict environment: las Dignas, mental health and the empowerment of Salvadoran women* (doctoraal dissertatie), verkregen via: <http://mro.massey.ac.nz/handle/10179/3997> geraadpleegd op: 4 november 2013.

gepresenteerd is aan elkaar gekoppeld om te komen tot een antwoord op de tweede deelvraag: (ii)'Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op individueel vlak met hun verlies om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij? Hoofdstuk vijf zal gaan over de rol van *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* in het rouwproces van de aangesloten vrouwen. De volgende drie deelvragen worden in dit hoofdstuk behandeld: (iii)'Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op collectief vlak met hun verlies om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?', (iv)'Hoe lijkt lidmaatschap van *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* te helpen bij het behouden van een band met de overledenen en met betekenisgeving?' en (v)'Hoe wordt het verdriet dat de moeders van Srebrenica onderling delen, omgezet in activiteit?' In hoofdstuk zes wordt de conclusie van dit onderzoek gegeven en worden er suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

3. Historische context: De moeders van Srebrenica

Om de situatie van de moeders van Srebrenica te kunnen doorgronden, is het van belang om de historische context ervan te kennen. In dit hoofdstuk zal de Bosnische Burgeroorlog en de genocide besproken worden, evenals de politieke ontwikkelingen in Bosnië-Herzegovina met betrekking tot de oorlog van 1995 tot nu. Daarna zal er aandacht worden besteed aan de moeders van Srebrenica. De organisatie van de moeders zal nader toegelicht worden, evenals de *Campaign for Truth and Justice*, die de moeders als hoofddoel noemen van Majke Srebrenice en Žene Srebrenice. Er wordt beschreven wat de campagne inhoud en hoe deze tot stand is gekomen. Aan de hand van bovenstaande onderwerpen wordt de eerste deelvraag van dit onderzoek beantwoord: '(i)'Wat zijn de doelen van de moeders van Srebrenica en hoe zijn *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* ontstaan?' om uiteindelijk te komen tot een zo volledig mogelijk antwoord op de hoofdvraag: 'Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica?'

3.1 De Bosnische Burgeroorlog – wat vooraf ging

De Bosnische Burgeroorlog die plaatsvond tussen 1992 en 1995 is niet te begrijpen zonder eerst kort te kijken naar de geschiedenis van het voormalig Joegoslavië. In figuur 1 is een kaart te zien van voormalig Joegoslavië, zoals het was in 1991.

Figuur 1. Voormalig Joegoslavië, 1991¹⁰³.

103 Social federal republic of Yugoslavia, <http://www.icty.org/sid/321>, 2 november 2013.

Het voormalig Joegoslavië kent een turbulent verleden. Invloedssferen van grote godsdiensten en machtige rijken grensden aan elkaar. De Slavische stammen die Joegoslavië bewoonden, arriveerden in de Balkan vanuit het huidige Iran en werden door het Grote christelijke Schisma in 1054 uiteengedreven.¹⁰⁴ De Serviërs in het Zuiden en Oosten werden orthodoxe christenen en de Zuidelijk Slaven in de Noordelijke gebieden, de Kroaten en de Slovenen, werden katholiek.¹⁰⁵ De aanwezigheid van de Islam is te verklaren door het 500 jaar durende bewind van het Ottomaanse Rijk.¹⁰⁶ Bosnië-Herzegovina ontkwam niet aan de invloed van deze geloven en culturen en werd een onderdeel van grote multinationale rijken. Vanwege het gebrek aan strikte grenzen konden mensen gemakkelijk gemakkelijk verhuizen en werd Bosnië-Herzegovina een mix van verschillende geloven en culturen. Katholieke Kroaten, orthodoxe Serviërs en islamitische Bosniakken woonden allemaal door elkaar in een gebied.

De periode van eind negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog wordt gezien als een belangrijke periode in de geschiedenis van het voormalig Joegoslavië. Gedurende de 17e eeuw begonnen de Hapsburgse keizers een steeds meer defensieve houding aan te nemen, om Ottomaanse expansie in Europa tegen te gaan. Gedurende de 19e eeuw kwam er een krachtig Servisch nationalisme op. Het Ottomaanse Rijk begon zich langzaam te ontbinden, waarop Servië pogingen ging ondernemen om onafhankelijk te worden. De verschillende etnische gemeenschappen in Bosnië-Herzegovina ontwikkelden allemaal een eigen visie op de toekomst van het land.¹⁰⁷ Zo wilden de Servische bewoners dat er een groter Servië zou ontstaan, waar de Bosnische Kroaten streefden naar een groot Kroatië. De moslims probeerden met name de andere moslims te beschermen.¹⁰⁸ Zij werden door de Bosnische Kroaten en de Bosnische Serviërs gezien als gevallen burgers omdat ze ten tijde van de Ottomaanse overheersing gedwongen bekeerd waren tot de Islam, terwijl bepaalde linguïstische en culturele karakteristieken hen nog steeds Servisch of Kroatisch maakten. Zo werden ze beschouwd als leden van een religieuze gemeenschap, terwijl ze tegelijkertijd bij een geheel verschillende etnische groep hoorde.¹⁰⁹

Met de opkomst van het nationalisme gingen de Bosnische Kroaten, de Bosnische Serviërs en de Bosniakken anders tegen hun geschiedenis aankijken. Aan de hand van hun geschiedenis, waarbij fictie en historische werkelijkheid nogal eens met elkaar vermengd werden, trachtten ze een moderne politieke

104 Sells, M.A. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* (Berkeley, 1998) 32.

105 Idem.

106 Ibidem, 36.

107 Todorova, M. *Imagining the Balkans* (New York 1997) 34.

108 Ibidem 34-35.

109 MacDonald, D. B., *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim centred Propaganda and the War in Yugoslavia* (Manchester 2002) 222.

en culturele identiteit te verkrijgen.¹¹⁰ Servië presenteerde Bosnië-Herzegovina als middelpunt van de Servische natie en de taal die er gesproken werd als meest zuivere vorm van de Servische taal. Servië zou niet compleet zijn als Bosnië niet aan Servië zou worden toegevoegd. De Bosnische Kroaten zagen Bosnië als een deel van Kroatië, omdat het land in de middeleeuwen bij Kroatië hoorde.¹¹¹ De Bosniakken beschouwden Bosnië als islamitisch grensland, dat beschermd moest worden tegen het Westen.

In 1945 kwam Josef Broz bijgenaamd Tito aan de macht. Tito vervulde de rol van president van de socialistische Federale Volksrepubliek van Joegoslavië, van 1948 tot zijn dood in 1980. Onder de heerschappij van Tito leek het op alle vlakken goed te gaan in Joegoslavië, behalve op politiek gebied. Joegoslavië werd een autoritaire staat, geregeerd door een kleine politieke elite die voornamelijk Servisch orthodox was. De Kroatische katholieken en de Bosnische moslims waren nauwelijks vertegenwoordigd.¹¹²

In 1991 stond de Socialistische Federale Republiek van Joegoslavië op het punt om uiteen te vallen. De verschillende deelrepublieken dreigden met elkaar verward te raken. Joegoslavië was na de dood van Tito in 1980 steeds zwakker geworden. In 1989 was Milosevic aan de macht gekomen, die het Servisch nationalisme had omarmd. Milosevic wilde alle Serviërs die zich verspreid hadden over Joegoslavië met elkaar verenigen.¹¹³ In zowel Kroatië en Slovenië als in Bosnië was inmiddels ook nationalisme aangewakkerd. Onder alle groeperingen werden nationalistische politieke partijen opgericht.

3.2 Oorlog en genocide

In 1991 brak er oorlog uit in Kroatië. Ondertussen begon in Sarajevo het debat over de toekomst van Bosnië-Herzegovina. Het debat was zonder uitkomsten. In 1992 stemden de Bosnische Kroaten en Bosniakken voor onafhankelijkheid. De Bosnische Serviërs boycotten het referendum, omdat zij al duidelijk hadden gemaakt dat zij bij Joegoslavië wilden blijven. Op 5 april 1992 riepen de Bosnische Kroaten en Bosniakken de onafhankelijkheid uit. De Bosnische Serviërs de onafhankelijke Servische Republiek Bosnië-Herzegovina uit en claimden grote gebieden in het land.

In de eerste maanden van de oorlog werd ongeveer zestig procent van het Bosnische grondgebied in beslag genomen.¹¹⁴ Bosniakken en Kroaten waren samen gaan werken om het Servische leger te

110Kolsto, P. *Myths and Boundaries in South Eastern Europe* (Londen 2005) 106.

111Ibidem, 111.

112Ibidem, 42.

113Noble, T.F.X., *Western Civilization: Beyond Boundaries* (6e druk, Boston 2009) 952-953.

114Duijzings, G., *Geschiedenis en Herinnering in Oost-Bosnië: De Achtergronden van de Val van Srebrenica* (Amsterdam 2002) 141-142.

verdrijven, waardoor niet het gehele grondgebied van Bosnië veroverd kon worden. Vanaf 1993 ontstonden er echter ook problemen tussen de Bosniakken en de Kroatische groepen, omdat de Kroaten een deel van Bosnië wilde inlijven. Er braken gevechten uit. De Bosniakken vochten nu dus tegen twee vijanden: In Zuid en centraal Bosnië tegen Kroaten en in de rest van het land voornamelijk tegen Serviërs. De oorlog tussen Kroaten en Bosniakken duurde tot 1994 en eindigde door de ondertekening van het verdrag van Washington. Daarna begonnen zij samen aan herovering van het grondgebied wat door de Serviërs ingenomen was.

Op 8 juni 1992 voerden de Serviërs bombardementen uit op Sarajevo en kidnapten ze de Bosnische president Izetbegovic. In reactie besloot de Verenigde Naties het UNPROFOR-mandaat uit te breiden zodat het niet alleen voor Kroatië, maar ook voor Bosnië gold.¹¹⁵ Er werden veilige enclaves opgericht door de Verenigde Naties waarin moslims woonden die bescherming kregen van de VN. Srebrenica was een van deze enclaves. Voor de veiligheid van de ruim 30.000 inwoners van de enclave Srebrenica, waar zich Europa's grootste genocide sinds de Tweede Wereldoorlog zou voltrekken, werd gezorgd door de aanwezigheid van een internationale vredesmacht van de VN: Dutchbat, een Nederlands infanteriebataljon.

De Verenigde Naties ging er vanuit dat de aanwezigheid van de Dutchbat de Serviërs ervan zou weerhouden om Srebrenica aan te vallen. Om die reden had het bataljon lichte wapens die niet voldoende bescherming konden bieden voor alle inwoners van de enclave. Srebrenica werd voortdurend beschoten en uiteindelijk voltrok zich, ondanks de belofte van de VN, een humanitaire ramp in Srebrenica.¹¹⁶ Toen de Serviërs Srebrenica naderden sloeg overste Thom Karremans alarm. Hij vroeg viermaal tevergeefs om luchtsteun. In 2007 werd er een parlementaire enquête gehouden waarbij de commissie onderzocht waarom Dutchbat geen luchtsteun kreeg toen de enclave door de Servische groepen van Mladic bedreigd werd. De uitkomst was dat twee scenario's waarschijnlijk lijken: óf de Franse generaal Bernard Janvier, die vanuit Zagreb het opperbevel over de VN-troepen voorde, kreeg op hoog politiek niveau geen steun van de VN-leiding in New York of de Franse president, óf Janvier vond de luchtaanvallen te riskant omdat een aantal aanvallen in mei 1995 uitgelopen was op een ramp. Driehonderd VN-militairen werden toen gegijzeld.¹¹⁷

115 Talentino, A. K., *Military Intervention after the Cold War: The Evolution of Theory and Practice* (Ohio 2005) 170.

116 Leydesdorff, De leegte achter ons laten, 22.

117 http://www.parlement.com/id/vgb8k0xoqxzt/nieuws/geen_verklaring_voor_uitblijven, Trouw, 'Geen Verklaring voor uitblijven Luchtsteun', 2 juli 2013.

Op 11 juli 1995, toen ruim 600 Nederlandse militairen -Dutchbat I, II en III- in Tuzla en Srebrenica hun werk deden, drongen generaal Ratko Mladic met zijn Bosnisch-Servische troepen Srebrenica binnen. Het overgrote deel van de daar aanwezige Bosnische jongens en mannen werden meegenomen en vermoord. De sterkere mannen en een enkele vrouw trachtten door de bossen veilig gebied te bereiken. Vrouwen, kinderen en oudere mannen zochten binnen de enclave bescherming bij de Nederlandse militairen van de VN in de zogenaamde Dutch Compound in Potočari. Op 13 juli werden de jongens en mannen die bij Dutchbat in Potočari met hun families veiligheid zochten, onder regie van Mladic gescheiden van de vrouwen en kinderen. Mladić beloofde hij hen in leven zou laten, maar later bleken alle mannen vermoord of vermist. Er waren duizenden Bosniakken in Srebrenica en Potočari ten tijde van de genocide. De meeste mannen en jongens vanaf twaalf jaar zijn vermoord. Het gaat volgens de laatste schattingen om 7749 vermisten.¹¹⁸ In november 1995 vonden vredesbesprekingen plaats. Uiteindelijk werd op 21 november het Verdrag van Dayton ondertekend. Daarmee kwam een einde aan de oorlog en bestond Bosnië voortaan uit twee landgebieden; de Servische republiek (*Republika Srpska*) en de Bosnisch-Kroatische federatie (*Federacija Bosne i Hercegovine*). Figuur 2 laat de huidige lands- en district grenzen van Bosnië-Herzegovina zien.

¹¹⁸International Commission on Missing Persons (ACMP) stelde in april 2006 dat er 7749 mensen zijn vermist. 5686 mensen zijn gedood terwijl ze door de bossen vluchtten. Op het moment van 6 april 2006 waren 2031 mensen geraven, 1885 op de grote collectieve begraafplaats in Potocari en 146 op zelf gekozen individuele plekken. Men vermoedt dat het aantal mensen dat de vlucht door de bossen overleefde tussen de 2000 en 3000 is. <http://www.ic-mp.org/>, 6 oktober 2012.

Figuur 2. Bosnië-Herzegovina, 2013.¹¹⁹

3.3 De moeders komen samen

Tijdens de Bosnische Burgeroorlog hadden vrouwen een eigen taak en zorg. Omdat de mannen vochten of al gesneuveld waren, verenigde een groep vrouwen in Srebrenica zich al in 1992 onder de naam *Aktiv Zena Srebrenica*, wat zich laat vertalen naar ‘de actieve vrouwen van Srebrenica’. Het doel van vrouwen van de organisatie was om zich gezamenlijk in te zetten voor de uitvoering van taken die alleen collectief konden worden gedaan. Een van de taken was het schoonhouden van het ziekenhuis, maar het ging ook om het organiseren van activiteiten waardoor de bevolking wat te doen zou hebben. Al snel werd het collectief, dat uit een herkenbare en zichtbare groep vrouwen bestond, een schakel in het maatschappelijk middenveld.¹²⁰ Tijdens de val van Srebrenica waren er 86 vrouwen actief. In snel tempo maakten de vrouwen van de organisatie zich allerlei soorten nieuwe kennis eigen.¹²¹ In 1993 kregen de vrouwen grote bekendheid in Bosnië-Herzegovina toen ze generaal Morillon tegenhielden bij het verlaten van Srebrenica. Philippe Morillon was commandant van de UNPROFOR en de vrouwen van Srebrenica lieten hem na zijn bezoek aan Srebrenica in 1993 niet vertrekken voordat hij bescherming had beloofd. Hij beloofde dat hij Srebrenica en haar inwoners nooit in de steek zou laten. De historica Selma Leydesdorff deed onderzoek onder de vrouwen en stelt dat de vrouwen zich, juist door de belofte van Morillon en het geloof erin,

119 Bosnia Herzegovina Division, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bosnia_herzegovina_division_3.PNG, 2 november 2013.

120 Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 248.

121 Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 249

verraden voelen.¹²²

Na de genocide in 1995 was de meerderheid van de lichamen van de overleden echtgenoten, zonen, vaders en overige familieleden en vrienden onvindbaar. De lichamen waren gedumpt in massagraven waarvan de locatie niet bekend was. De vrouwen uit Srebrenica waren tijdens de genocide met bussen vervoerd naar veilig gebied. De meeste vrouwen gingen naar Tuzla, waar al gauw duidelijk werd dat het vinden van hun geliefden hen het allermeeste bezighield.¹²³ De vrouwen die tijdens de oorlog samengewerkt hadden, deelden hun pijn, verdriet en verhalen met elkaar. Ze werden een informele organisatie en hergroepeerden zich snel tot een *NGO*, zodat ze effectiever zouden kunnen optreden.¹²⁴ Momenteel is er een groot aantal organisaties van overlevende vrouwen buiten Srebrenica een één in Srebrenica zelf. *Majke Srebrenice* werd later gesticht dan de meeste andere organisaties omdat de terugkeer naar de stad in de eerste jaren voor de vrouwen niet reëel was.¹²⁵ Ik deed onderzoek onder de vrouwen van *Majke Srebrenice* in Srebrenica en bij *Žene Srebrenice* in Tuzla. Zelf zeggen de vrouwen dat er geen enkel verschil is tussen de twee organisaties, behalve de locatie van het hoofdkantoor. Ze doen naar eigen zeggen alles samen.¹²⁶ Deze scriptie gaat in het bijzonder over de vrouwen van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice*. Samen noem ik hen ‘moeders van Srebrenica’ of ‘moeders’.

Majke Srebrenice is gevestigd in Srebrenica en werd gesticht rond 2000. Hatidza Begovic, die 48 familieleden verloor waaronder haar man en haar twee zonen, staat aan het hoofd van de organisatie. Het doel van de organisatie is het achterhalen van de waarheid en het bereiken van gerechtigheid.¹²⁷ De moeders willen dat de oorlogsmisdadigers gevonden en gestraft worden en dat alle lichamen van de mensen die overleden zijn teruggevonden worden, zodat ze een waardig afscheid kunnen krijgen. De strijd om waarheid en gerechtigheid wordt op verschillende manieren vorm gegeven. De organisatie spant niet alleen rechtzaken aan tegen de Bosnische en de Nederlandse regering, ze proberen ook op alle mogelijke manieren media-aandacht te krijgen, zodat hun stem gehoord wordt. Daarnaast proberen ze zoveel mogelijk jonge mensen bij hun organisatie te betrekken zodat de strijd altijd door zal gaan, ook wanneer de vrouwen die tijdens de genocide al volwassen waren, overlijden.

De organisatie in Tuzla, *Žene Srebrenice*, werd officieel opgericht in 1998. De organisatie richt zich vooral op de vluchtelingen uit het kanton, maar zoals eerder aangegeven zal een ieder die met de

122 Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 249

123 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica.

124 NGO: Non Governmental Organisation

125 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

126 Begovic H., Catic, H., Ibrahimovic, A., Persoonlijke communicatie, September 2013 te Srebrenica en Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

127 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

vrouwen van *Žene Srebrenice* spreekt, ontdekken dat de verschillen met de organisatie *Majke Srebrenice* vrijwel onmiddellijk ontkend worden. Iedereen zoekt naar vermisten en iedereen wil weten wat er precies gebeurd is en waarom.¹²⁸ Branka Antić verbleef tijdens de oorlog in Duitsland. In 1995 keerde ze terug naar Tuzla waar ze als hoofdarts ging werken met oorlogsslachtoffers en nabestaanden van de genocide. Ik sprak haar tijdens een bezoek aan haar organisatie ‘*Snaga Žene*’. *Snaga Žene* biedt onder andere medische en psychische hulp aan de moeders van Srebrenica.¹²⁹ Branka vertelde mij over de situatie zoals die was toen zij in contact kwam met de overlevenden in 1995:

Er waren materiële noden, maar er was vooral psychische nood. Ik begreep dat de vrouwen aan hun lot waren overgelaten en dat er zich op psychisch vlak dingen bij hen afspeelden die ieders begrip te boven gingen. Ze hadden een dilemma, wilden niet toegeven dat hun allerliefsten vermist werden. De hoop die de vrouwen toen nog hadden, hield hen op de been.¹³⁰

Branka hielp de vrouwen bij de oprichting van *Žene Srebrenice* en later *Majke Srebrenice*. Zo werd het eerste doel van de organisaties de zoektocht naar vermisten.¹³¹

In oktober 1998 kwamen er 5000 vrouwen demonstreren tegen de regering in Sarajevo om opheldering te eisen en erop te wijzen dat de hulp die aan Bosnië gegeven werd vooral opging aan het personeel van de ambassades.¹³² Vandaag de dag demonstreren de moeders elke maand in Tuzla. In juli 2000 gingen de moeders eisen stellen; ze wilden hun vroegere huizen en grond terug. Nu is het begraven van de doden en het vinden van rust voor de moeders prioriteit. De wens hun geliefden te kunnen begraven heeft geleid tot de begraafplaats in Potočari waar jaarlijks een herbegravenis plaatsvindt van slachtoffers die dat jaar gevonden en geïdentificeerd zijn.¹³³ Als moeders en als slachtoffers zijn de organisaties van overlevenden samen een stem geworden in de Bosnische politiek.¹³⁴ In de volgende paragraaf worden de doelen en werkwijzen van de moeders besproken.

128 Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 342.

129 About our association, <http://www.snagaŽene.org/index.php?lang=en>, 3 oktober 2013.

130 Antić, B., hoofdarts van organisatie *Snaga Žene*, persoonlijke communicatie op 12 september 2013 te Tuzla.

131 Idem.

132 Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 349.

133 Idem.

134 Ibidem, 351.

3.4 *Truth and Justice*: de doelen van de de moeders van Srebrenica

Het doel van de moeders van Srebrenica wordt door henzelf samengevat als het voeren van campagne voor *truth and justice*.¹³⁵ Toen de organisatie net opgericht was, was het voornaamste doel om te achterhalen wat er gebeurd was met de ruim 8000 verdwenen mannen en jongens. Daarnaast wilden de moeders van Srebrenica dat degenen die verantwoordelijk waren voor de genocide, gearresteerd en berecht zouden worden. Nu, in 2013, zien de moeders het terugvinden van de slachtoffers en de arrestatie van de oorlogscriminelen nog steeds als een van hun voornaamste doelen. Daarbij zien de vrouwen het als hun plicht om er alles aan te doen om te zorgen dat de genocide nooit vergeten wordt.¹³⁶ Op de website van de moeders van Srebrenica worden de volgende doelstellingen genoemd:¹³⁷

- Alle feiten rondom Srebrenica moeten worden onthuld en gepubliceerd.
- Alle massagraven moeten leeggehaald worden. De lichamen moeten zonder vertraging worden geïdentificeerd.
- Er moet een volledig en open onderzoek worden verricht op internationaal niveau, naar het falen van de Verenigde Naties in het beschermen van Srebrenica als veilige enclave.
- Er moet een financiële compensatie geboden worden aan alle overlevenden van de genocide van Srebrenica.
- Alle aangeklaagde en verdachte oorlogscriminelen, allen die medeplichtig zijn aan de genocide, moeten gearresteerd en berecht worden.¹³⁸

In 1996, toen de eerste rapporten over de beschuldigingen rondom de genocide verschenen, begonnen de moeders van Srebrenica acties te voeren om de waarheid te ontdekken achter de gebeurtenissen van juli 1995, om ervoor te zorgen dat zij die schuldig zijn aan de genocide daarvoor gestraft zullen worden. De moeders bestormden kantoren van het Rode Kruis, om te eisen dat er onderzocht zou worden waar hun verdwenen dierbaren waren. Om daadwerkelijk iets te kunnen ondernemen, moesten de moeders hun organisatie laten registreren. Na de registratie konden de moeders geld inzamelen voor alleenstaande moeders zonder inkomsten en studiebeurzen verstrekken aan kinderen die hun ouders waren verloren. Ze openden bankrekeningen en gingen op zowel nationaal als internationaal niveau op zoek naar leden en sponsors.¹³⁹

135 www.srebrenica.ba, 6 november 2013.

136 Begovic H., Catic, H., Ibrahimovic, A., Persoonlijke communicatie, peptember 2013 te Srebrenica en Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

137De website www.srebrenica.ba wordt gebruikt door zowel de organisatie in Tuzla, Majke Srebrenice, als de organisatie in Srebrenica, Žene Srebrenice.

138 www.srebrenica.ba, 6 november 2013.

139 Begovic H., Catic, H., Ibrahimovic, A., Persoonlijke communicatie, September 2013 te Srebrenica en Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

Om hun doelen te bereiken gebruiken de moeders verschillende methoden; ze houden symbolische demonstraties, zoals de maandelijkse vredesmars door de straten van Tuzla. Ze organiseren publieke bijeenkomsten, ze houden dikwijls toespraken bij gelegenheden en ze vragen veel media aandacht. Daarnaast hebben ze invloed op politiek gebied. Sinds de organisatie officieel bestaat hebben de moeders de regering van Bosnië-Herzegovina aangezet tot een nauwere samenwerking met het ICTY, het *International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. De moeders hebben aan de Nederlandse vredesmacht en de Verenigde Naties gevraagd om hun verantwoordelijkheid te nemen wat betreft hun falen in het beschermen van de geliefden van de moeders in juli 1995. Na jarenlang campagne voeren en samenwerken met het ICTY om de waarheid te achterhalen rondom de gebeurtenissen in juli 1995, kregen de moeders van Srebrenica in 1999 eindelijk erkenning. In november 1999 bracht de secretaris-generaal een rapport uit over de val van Srebrenica, waarin hij het falen van de Verenigde Naties toegeeft.¹⁴⁰ Op 2 augustus 2001 veroordeelde het ICTY de Servische generaal Radislav Krstic tot 46 jaar gevangenisstraf wegens het plegen van criminele feiten in Srebrenica.¹⁴¹

3.5 Srebrenica: de huidige situatie

In 2007 klaagden de moeders van Srebrenica de Verenigde Naties en de Nederlandse regering aan in Den Haag. Er staat in de aanklacht dat, ondanks dat de moordzuchtige intenties van de Serviërs bekend waren, zowel Dutchbat III als de Verenigde Naties geen stappen ondernamen om de lokale bevolking te redden. De Nederlandse regering heeft haar politieke verantwoordelijkheid genomen voor de gefaalde vredesmissie en schenkt jaarlijks 20 miljoen dollar aan Bosnië-Herzegovina waarvan een derde naar de wederopbouw van Srebrenica gaat. Ook heeft Nederland een grote bijdrage geleverd aan de financiering van het *memorial center* in Potočari. Vandaag de dag lopen er nog steeds rechtszaken. In september 2013 werd de Staat der Nederlanden aansprakelijk bevonden voor de dood van drie moslimmannen. De mannen werden in juli 1995 door Bosnische Serviërs gedood nadat Dutchbat-militairen hen van de compound hadden gestuurd.¹⁴² Vlak na de uitspraak van de Hoge Raad sprak ik Hana Catic, de directrice van *Žene Srebrenice* in Tuzla. Hana ziet de uitspraak als hoopgevend en als een opluchting:

140 General Assembly, *Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 - The fall of Srebrenica*, <http://www.refworld.org/docid/3ae6afb34.html>, (1999). Geraadpleegd op 16 augustus 2013.

141 *United Nations*, Prosecutor v. Radislav Krstic (Trial Judgement), <http://www.refworld.org/docid/414810d94.html>, (2001). Geraadpleegd op 16 augustus 2013.

142 NOS, 'overleg schadeclaim Srebrenica', <http://nos.nl/artikel/589595-overleg-schadeclaim-srebrenica.html>, Geraadpleegd op 22 december 2013.

Ik kan pas rusten als ik zeker weet dat alle oorlogsmisdadigers gestraft zijn. Pas dan zal er vrede zijn. We willen gerechtigheid. Het is heel goed dat Nederland verantwoordelijk bevonden is voor de dood van de drie mannen, het geeft hoop. Toch wil ik nog liever dat de echte moordenaars gepakt worden. Totdat ik er absoluut zeker van kan zijn dat alle schuldigen gepakt zijn, zal ik in de ogen van elke Serviër een potentiële moordenaar zien. Ik weet niet wie onze zonen heeft vermoord, maar het was een Serviër en het kan elke Serviër geweest zijn. Ze moeten gestraft worden.(...)We proberen allemaal ons leven te leiden. Zelfs als we met Serviërs praten, proberen we om geen negatieve emoties te laten zien. We willen Srebrenica weer een mooie, fijne plaats maken om samen te leven. Serviërs en Bosniakken moeten weer met elkaar kunnen leven. Als dat niet gebeurt, weten we nooit of het niet ooit weer zo mis zal gaan. Kijk, wij weten wat er kan voortkomen uit haat. Juist daarom voelen we het niet. Onze kinderen moeten leren wat haat is, Servische kinderen moeten leren wat haat is. Servische kinderen kennen het woord ‘genocide’ vaak niet eens. Ze leren niet over wat er gebeurd is. Het wordt ontkend en dat is heel gevaarlijk. De nieuwe generatie moet leren wat er gebeurd is, om te kunnen voorkomen dat het weer gebeurt.¹⁴³

Hana vertelde hoe er nog steeds veel spanning heerst tussen de Bosniakken en de Bosnische Serviërs in Srebrenica. Alle banen die er in de stad zijn, worden vervuld door Bosnische Serviërs. Alle politieagenten zijn van Servische afkomst. Voor de Bosnische bevolking is er niets, zei Hana.

Tijdens het schrijven van deze scriptie ontstonden er rellen in Bosnië-Herzegovina. Op vrijdag 7 februari ontving ik een telefoontje van mijn tolk Fatima uit Tuzla. Ze vertelde hoe de inwoners van Bosnië-Herzegovina eindelijk in opstand kwamen tegen de overheid, die ze de schuld geven van de steeds slechter wordende situatie van het land. De politieke situatie in Bosnië-Herzegovina is complex. Het presidentschap van Bosnië-Herzegovina is het staatshoofd van het land, en bestaat uit drie leden: een Bosniak, een Bosnische-Serviër en een Bosnische Kroaat. De Bosnische en de Bosnisch-Kroatische president zijn verkozen uit de Bosnisch-Kroatische federatie, en de Bosnisch-Servische president uit de Servische republiek. Volgens Fatima is het grootste probleem in Bosnië-Herzegovina dat er geen stabiliteit is.

Ik had deze onrust al een tijd zien aankomen. Het probleem van dit land is dat politici niet willen toegeven. Het is allemaal hebzucht en egocentrisme. Ze willen geen compromissen sluiten, ze houden allemaal vast aan wat goed voor henzelf is. Weet je nog wat Hatidza vertelde, toen we in Srebrenica waren? Over hoe ondoorzichtig de politieke situatie was? Srebrenica is niet de enige plek waar de situatie zo is. Het is overal zo in dit land. Het

143 Catic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

komt overal op hetzelfde neer. Er is geen geld, geen werk en geen toekomst.¹⁴⁴

Meteen dacht ik terug aan hoe Hatidza gereageerd had, toen ik haar vroeg naar de huidige politieke situatie in Srebrenica. Waar ze eerst met zachte stem gepraat had over de dood van haar geliefden, begon ze luid en snel te vertellen over hoe Milorad Dodik, de president van de Servische Republiek, er alles aan doet om ervoor te zorgen dat de stad zich niet zal ontwikkelen tot een mooie stad. Hatidza vertelde hoe Srebrenica vroeger een trekpleister was voor toeristen:

Srebrenica was een stad vol leven. Nu is de stad kapot en grauw. Een paar jaar geleden besloot de gemeenteraad van Srebrenica om een project te maken van de bronnen die hier zijn. De bronnen geven water met een helende werking, het zou heel goed zijn voor onze economie. Vanaf het moment dat de gemeenteraad het idee opperde, heeft Dodik er alles aan gedaan om het tegen te houden. Toen er door een rechter besloten werd dat de bouw van een spa door mocht gaan, gaf Dodik geen toestemming voor het gebruik van het water. Nu moet daar weer om gestreden worden. Het houdt nooit op. Alsof het een spel is. En niemand weet de exacte reden. Ik denk niet eens dat het per se met nationalisme te maken heeft. Misschien is het omdat ze nu nog subsidies krijgen vanuit het buitenland om Srebrenica te steunen. Als het goed gaat met de stad houdt dat op. Het geld verdwijnt gewoon in de zak van Dodik.¹⁴⁵

Net als in de rest van Bosnië-Herzegovina is de toekomst van Srebrenica erg onzeker. Er zijn nauwelijks bronnen te vinden over het huidige politieke krachtenveld en zelfs met de hulp van de imam van Srebrenica, Damir Peštalić, werd ik niet veel wijzer. Volgens Damir weet niemand precies hoe het allemaal gaat. De bevoking wordt er zo ver mogelijk buiten gehouden.

De onderlinge verhoudingen tussen de Servische Bosniërs en de Bosniakken in Srebrenica zijn niet goed, vertelden de moeders. Srebrenica wordt bewoond door Bosniakken en Bosnische Serviërs. Het conflict tussen beide groeperingen zorgt vandaag de dag nog steeds voor spanningen. De moeders vertelden mij hoe zij graag willen dat de onderlinge relaties hersteld worden, maar hoe ze vrezen dat dat onmogelijk zal zijn. Volgens de moeders heerst er weinig acceptatie en respect: op de elfde van juli, de dag waarop ieder jaar de herbegraving in Potočari plaatsvindt waarbij de slachtoffers die dat jaar geïdentificeerd zijn, begraven worden en alle andere slachtoffers herdacht, spelen de Servische inwoners van Srebrenica luide nationalistische muziek. Wanneer de moeders naar Potočari gaan om bloemen neer

144 Cekric Ratajc, F., telefonische communicatie op 7 februari 2014.

145 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

te leggen, worden ze dwars gezeten te worden door de Servische politie.¹⁴⁶ Het conflict wat er speelt, of in dit geval wellicht beter gezegd: de spanning die er tussen beide groepen heerst, werd door de moeders vaak genoemd. Ook de strijd die de moeders voeren tegen de Bosnische regering, de Nederlandse overheid en de Verenigde Naties was dikwijls onderwerp van gesprek. De moeders voeren een gezamenlijke strijd om erkenning en om hun doelen te behalen.

In dit hoofdstuk is de historische context uiteengezet van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenica*, oftewel de moeders van Srebrenica. Er is beschreven hoe de organisaties zijn ontstaan en wat de voornaamste doelen zijn waarvoor zij strijden. De zoektocht naar waarheid staat in de verhalen van alle vrouwen die ik in Srebrenica en Tuzla sprak centraal: de moeders willen weten wat er precies gebeurd is met hun geliefden, waar hun geliefden zijn en waarom niemand hielp. Daarbij willen ze dat aan het licht komt wie precies schuldig is en dat jongeren de waarheid leren kennen rondom de genocide, zodat de geschiedenis zich niet zal herhalen. De factor die hun situatie het meest lijkt te tekenen is de (langdurige) afwezigheid van de lichamen van hun geliefde echtgenoten, zonen, vaders, broers en andere familieleden en vrienden.

De vraag (i)'Wat zijn de doelen en bezigheden van de moeders van Srebrenica en hoe zijn *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* ontstaan?' is in dit hoofdstuk beantwoordt. In het volgende hoofdstuk wordt een viertal verhalen uiteengezet van moeders die ik sprak tijdens mijn verblijf in Tuzla en Srebrenica. Om te kunnen bepalen wat het verband is tussen individuele rouw en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica wordt in hoofdstuk vier onderzocht hoe de moeders op individueel vlak omgaan met hun verlies ondanks de (langdurige) afwezigheid van het lichaam van hun dierbaren.

146 Begovic, H. Persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

4. Omgaan met het verlies: verhalen van verdriet en omarming

*Je haarlok is nog steeds hier
Een orchidee vertelt me haar geheim:
Ik ben jouw fee.
N. Catic¹⁴⁷*

Het gedicht ‘*Vila orhideja*’ oftewel ‘Orchidee fee’ werd ten tijde van de Bosnische Burgeroorlog geschreven door Nihad Nino Catic, de zoon van Hana Catic, die ik interviewde in Tuzla. Nihad overleed in 1995 in Potočari. Zijn lichaam is nog steeds niet gevonden. Hana draagt de gedichtenbundel van Nihad altijd bij zich. Zo houdt ze de herinnering aan hem in leven.

Tijdens mijn verblijf in Srebrenica en Tuzla ondervond ik dat overleden dierbaren nog steeds een belangrijke positie in lijken te nemen in de levens van de moeders van Srebrenica. Uit de verhalen van de vrouwen over verloren zonen, vaders, broers en echtgenoten sprak vaak diepe liefde en de manier waarop de vrouwen hun dierbaren in hun leven hielden, liet zien dat hun ‘aanwezigheid’ de vrouwen leek te helpen om te gaan met het verlies. Dit hoofdstuk gaat over de manieren waarop de moeders van Srebrenica met het verlies van hun dierbaren zeggen om te gaan.

Dennis Klass et.al. stellen dat het houden van een band, wat gezien kan worden als een innerlijke representatie van de overledene, de mogelijkheid biedt aan de nabestaande om verder te leven zonder de dierbare maar wel met het behoud van interactie, waardoor de dierbare in een bepaalde vorm aanwezig blijft.¹⁴⁸ Een het onderhouden van een *continuing bond* is volgens Klass niet ongezonder, zoals binnen veel eerdere rouwtheorieën wordt beweerd. De narratieven van Hatidza, Jamila, Andrea en Hana van de moeders van Srebrenica lijken deze stelling te ondersteunen. De deelvraag: (ii) ‘Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op individueel vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?’ zal in dit hoofdstuk beantwoord worden aan de hand van de levensverhalen van vier vrouwen. De verhalen van de moeders zullen bijdragen aan een

147 Catic, N., *Ljudi Beznada/mensen van de wanhoop. Poezija – poezie* (Eindhoven 2007) 21.

148 Klass, *Continuing bonds*, 17.

uiteindelijk antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek: 'Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica?'

4.1 'Ik draag ze bij me' - Hatidza Begovic

Het is warm in Srebrenica. Samen met Fatima, mijn tolk, sta ik te wachten voor het hotel waar we Hatidza zullen ontmoeten. 'Je kunt me herkennen aan mijn rode omslagdoek', heeft Hatidza me aan de telefoon verteld. Een kwartier later dan afgesproken komt er een kleine vrouw met een rode hoofddoek slordig om haar hoofd gebonden op ons af gesneld. Ze oogt gehaast en ze draagt twee grote plastic tassen. 'Het spijt me dat ik zo laat ben' zegt ze. 'Ik moest nog snel appels plukken voordat ze allemaal weg zijn en daarvoor was ik hout aan het hakken. Ik heb me gesneden, zie je?' Hatidza laat mij haar ruwe werkhands zien. 'Ik doe nu al het werk alleen. Houthakken, de tuin bijhouden, mijn koe melken, alles wat vroeger mijn man of mijn zonen deden. Ik zal wel moeten, en ergens vind ik het wel fijn om het te doen. Het is dan net alsof ze weer een beetje bij me zijn.

Er zijn geen vragen die ik Hatidza niet mag stellen. Ze wil alles delen, hoe moeilijk het misschien ook voor haar zal zijn. 'Ik zal je alles vertellen. Het is belangrijk dat mijn verhaal de wereld bereikt, op welke manier dan ook. Vertel het alsjeblieft verder, als je terug in Nederland bent.'¹⁴⁹ Hatidza begint haar verhaal.

Ik ben de enige Begovic uit Srebrenica die nog leeft. Ik verloor 48 familieleden tijdens de genocide. Ik had mijn familie bij mij kunnen hebben nu, maar ze zijn weg. Dood. Ik had een lieve man en twee prachtige zonen. Mijn man Abdullah en mijn oudste zoon Azmir zijn in 1998 gevonden. Een van mijn zonen is nog steeds niet teruggevonden, maar hij is ook dood. Dat voel ik. Het is alsof het allerbelangrijkste van mij is weggerukt en ik zonder dat deel niet ademen kan. Mijn kinderen, mijn vlees en bloed.. Soms voel ik me zo incompleet. Dan is het alsof ik zelf ook dood ben. (...) Ik voel mijn man en mijn zonen altijd om mij heen. Alsof we met zijn vieren naar een andere wereld zijn vertrokken en we elkaar pas weer echt kunnen zien wanneer ik er écht aankom, als laatste. Dan zullen we elkaar weer kunnen vasthouden. Dat houdt mij in leven.¹⁵⁰

Hatidza zegt dat ze zich incompleet voelt zonder haar man en met name zonder haar kinderen; haar eigen vlees en bloed. Volgens Klass et. al. eindigt de relatie met een dierbare niet na een overlijden, maar verandert deze. Het zelf verandert op deze manier ook: er vanuit gaande dat identiteit onder meer gevormd wordt door de sociale positie die iemand inneemt, verandert deze door verlies. Hatidza's man en kinderen

149 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

150 Idem.

maken deel uit van haar zelf en gaven haar een bepaalde sociale positie. Waar Hatidza eerst de positie van 'moeder' of 'echtgenote' bezat, heeft ze nu andere posities zoals 'overlevende van de genocide' en 'weduwe'. Er is dus niet alleen een 'ander' weggevallen, maar ook een deel van het zelf. Ondanks het feit dat haar zonen en man fysiek niet meer aanwezig zijn, zegt Hatidza dat ze hen nog steeds om zich heen voelt; vooral wanneer ze het werk doet dat voorheen door hen werd gedaan. De band die ze met haar dierbaren had is dus niet geëindigd, maar veranderd.

Hatidza zegt zich het meest op haar gemak te voelen wanneer ze thuis in Srebrenica is. In 2002 keerde zij vanuit Tuzla terug naar Srebrenica om vlakbij de plek te gaan wonen waar ze haar kinderen heeft grootgebracht.

Ik woon nu een paar meter bij ons oude huis vandaan. Na de oorlog was er niets van ons huis over en nog steeds is er niets gedaan om het op te knappen. We hebben zoveel vreugde en liefde gekend in dat huis. Wanneer ik er langs loop voel ik nog steeds een steek in mijn buik, maar het geeft me ook een fijn gevoel om zo dicht bij de plek te zijn waar ik ooit het gelukkigst ben geweest. Ik zou nergens anders willen wonen. Ik werk op hetzelfde land waar mijn man en jongens vroeger werkten. Ik moet nu alles zelf doen. Ik pluk appels en ik moet hout hakken en ik zorg voor mijn kippen. Toch vind ik het fijn om hun werk voort te zetten. Ik weet dat Abdullah ontzettend trots op me zou zijn geweest omdat ik doorzet en niet bij de pakken neer ga zitten. Ik weet dat hij en de jongens me kunnen zien.¹⁵¹

Hatidza houdt haar zonen en man aanwezig in haar leven door hun werk te doen. Ze heeft het verlies een plek kunnen geven in haar leven: waar ze vroeger nooit op het land zou werken, geeft het haar nu een fijn gevoel. Haar man en zonen zijn achttien jaar geleden overleden en nog steeds voelt Hatidza hun aanwezigheid. Ze zegt dat het nooit minder zal worden.

Het verhaal van Hatidza en de verhalen van de andere moeders van Srebrenica zijn specifiek; hun geliefden zijn niet op een 'normale' manier gestorven. Abdullah, de echtgenoot van Hatidza werd gevonden in 1997. Haar oudste zoon Azmir werd gevonden in 1996, al werd het pas een jaar later duidelijk om welke van haar twee zonen het ging. Alle kleding was al als bewijsmateriaal naar Nederland gestuurd en de stoffelijke resten van Azmir waren onherkenbaar. Hatidza's jongste zoon is nooit gevonden, waardoor ze hem nooit heeft kunnen begraven.¹⁵² Hatidza heeft de materiële realiteit van de dood dus niet kunnen waarnemen in het geval van haar oudste zoon, omdat zijn lichaam nooit gevonden is. Het is

151 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

152 Idem.

mogelijk dat haar gevoel van verlies anders is, omdat ze de dood van haar ene zoon nog steeds niet heeft 'gezien'. Het waarnemen van het dode lichaam kan de nabestaande helpen om de dood te accepteren, en om het verlies in te passen in het zelf-narratief. Enerzijds lijkt Hatidza moeite te hebben met het aanpassen van haar levensverhaal; ze zegt het gevoel te hebben niet te kunnen ademen. Anderzijds wordt duidelijk dat zij een band met haar dierbaren onderhoudt door hun werk te doen, en vasthoudt aan het feit dat haar geliefden trots op haar zijn en dat ze ze na haar overlijden terug zal zien.

Hatidza heeft geen graf van haar oudste zoon, wel van haar jongste zoon en van haar man. Ze bezoekt de graven niet vaak:

Van mijn man zijn alleen zijn onderlichaam en een stuk van zijn schedel gevonden. Van Amir hebben ze alleen zijn onderlichaam. Zijn schedel is niet gevonden. Maar ik heb een heel kind gebaard, niet een paar botten. Amir is daar niet. Abdullah ook niet. Alleen kleine stukjes van hen. Begrijp me niet verkeerd, ik ben dankbaar dat ik ze heb kunnen begraven, maar de plek heeft voor mij weinig betekenis.¹⁵³

Bovenstaande uitspraak van Hatidza laat zien dat de aanwezigheid van de volledige lichamen van haar man en kinderen voor haar essentieel zijn om een connectie te voelen met de plaats waar ze begraven zijn. Voor veel andere vrouwen die ik geïnterviewd heb was dat anders. Zo vertelde Zinka, een vrouw van 30 jaar oud die ten tijde van de genocide twaalf was en haar beide ouders en haar oudere broer verloor, dat ze wekelijks naar het graf van haar moeder gaat om te bidden. Ze bidt daar ook voor haar vader en haar broer. Zinka vertelde hoe het voor haar voelde alsof ze pas echt weer kon leven toen haar moeder gevonden werd en ze eindelijk een plek kreeg waar ze kon bidden. Zinka was toen 24.¹⁵⁴ Alina, een vrouw van 70 die 38 familieleden verloor, bezoekt het graf van haar jongste zoon nooit. Ze vindt het te moeilijk en kan er niet tegen om zo duidelijk geconfronteerd te worden met het verlies. Tot op de dag dat haar zoon gevonden werd heeft ze gehoopt dat haar kind nog ergens in leven was. Het graf is de realiteit die het tegendeel bewijst.¹⁵⁵ Deze voorbeelden laten zien dat mensen verschillende betekenissen toekennen aan graven van hun geliefden. Toch, ondanks dat ze het niet allemaal aan kunnen om de graven te bezoeken, zeiden alle vrouwen die ik sprak en die hun mannen en kinderen hadden kunnen begraven, opgelucht te zijn door het feit dat ze hun dierbaren een plek hadden kunnen geven.

153 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina

154 Cekric, Z., persoonlijke communicatie op 8 september 2013 te Srebrenica, Bosnie- Herzegovina.

155 Delic, A., persoonlijke communicatie op 13 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

Hatidza ervaart geen fysieke nabijheid van haar kinderen en haar man door hun graven te bezoeken, maar wel op een andere manier. Ze voelt nabijheid met haar kinderen door het werk te doen dat zij deden en door bepaalde objecten die ze heeft bewaard:

Kijk, ik heb een knikker bij me. Deze knikker was van mijn jongens. Ze waren altijd samen en hebben vroeger veel met knikkers gespeeld. De twee groene draden die door de knikker lopen zie ik als hun ogen. Ik heb de knikker altijd bij me, ik bewaar hem in mijn blouse. Zo kijken de jongens altijd met me mee en zijn ze altijd daar waar ik ook ben. Soms fluister ik tegen de knikker. Wie weet horen ze me wel. Dat klinkt best gek, he? Ach, misschien is het dat ook wel. (...) Voor mijn oude huis staan drie naaldbomen. Abdullah heeft ze geplant, samen met de jongens. Ik verzorg de bomen alsof het mijn kinderen zijn. Ik geef ze elke dag water en zorg ervoor dat ze zo groot mogelijk groeien. Mijn burens willen dat ik de bomen snoei, maar dat doe ik niet. Zolang ik leef, blijven die bomen staan en mogen ze groeien zoals ze geplant zijn.¹⁵⁶

Door de knikker altijd bij zich te dragen en door goed voor de naaldbomen te zorgen, is Hatidza in staat om de aanwezigheid van haar zonen en haar man 'op te wekken'. Ze kiest er bewust voor om de knikker bij zich te dragen en om de bomen in de staat te houden waarin ze verkeerden toen haar geliefden nog voor de boom zorgden. In *Beyond the Body: death and social identity* stellen Hallam et.al. dat objecten vaak geassocieerd worden met een persoon en daarom gezien kunnen worden als een verlengde van iemands persoonlijkheid.¹⁵⁷ Voor Hatidza representeert de knikker haar kinderen en representeren de bomen haar kinderen en haar man. Door *embodiment*, in dit geval door het bij zich dragen van de knikker, houdt Hatidza haar zonen aanwezig in het dagelijks leven. De band die ze heeft met haar overleden dierbaren, houdt hen op deze manier aanwezig in haar leven. Het lijkt Hatidza te helpen om om te gaan met het verlies. De objecten zijn symbolische representaties van de identiteit van de Hatidza's kinderen en haar man en geven haar een vorm van stabiliteit.

Theoretici die ervan uitgaan dat het houden van een band met de overledene als pathologisch gezien kan worden zoals Bowlby, zouden kunnen stellen dat het bij zich dragen van de knikker, of het laten groeien van de naaldbomen op een manier dat het voor discussie zorgt, ongezond is. De knikker en de bomen wekken bij Hatidza het gevoel op dat haar man en zonen bij haar zijn, voor Hatidza is het een manier om een relatie te houden met haar overleden dierbaren en om zo om te gaan met hun verlies. Traditionele rouwmodellen stellen dat objecten het loslaten van de overledene bemoeilijken. In deze

156 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

157 Hallam, E., Hockey, J., en Howarth, G. *Beyond the Body: death and social identity* (1e druk; Londen 1999) 2.

modellen wordt het 'overmatig investeren' in objecten als pathologisch gezien.¹⁵⁸ De vraag is echter wat in dit geval gezien kan worden als 'overmatig'. Hatidza zegt zich door het voortzetten van het werk van haar man, door het bij zich dragen van de knikker en het verzorgen van de bomen, dichterbij haar dierbaren te voelen, waardoor ze door kan gaan met leven. Objecten die geassocieerd worden met de dood, zoals de knikker van Hatidza, kunnen de nabestaanden helpen. Het kan de situatie echter ook bemoeilijken, omdat het de dood en afwezigheid in sommige gevallen benadrukt. Zo heeft Hatidza geen foto's van haar kinderen:

Ik heb geen foto's. Ik word er ongelukkig van. Ik zal altijd weten hoe mijn man en mijn kinderen eruit zagen, daar heb ik geen foto's voor nodig. Als ik foto's zie word ik alleen maar verdrietig.¹⁵⁹

Dit laat zien dat sommige objecten een rustgevend effect kunnen hebben en anderen juist de afwezigheid van geliefden benadrukken en zorgen voor een ongelukkig gevoel. Voor Hatidza zijn foto's niet rustgevend maar juist pijnlijk. De knikker en de bomen geven haar een rustgevend gevoel. Hatidza houdt dus een band met haar man en kinderen door verschillende objecten. De band die zij met haar overleden dierbaren heeft, verandert naarmate de tijd verstrijkt.

Natuurlijk is het nog net zo vreselijk als het in het begin was. Maar vroeger miste ik ze omdat ik zoveel van ze houdt en ze me zoveel blijdschap brachten. Nu mis ik ook de praktische dingen. Ik word ouder en ik heb vaak rugpijn van het houthakken. Er komt bijna nooit iemand om me te bezoeken en ik trek er zelf ook niet vaak meer op uit. Ik voel me soms zo eenzaam. Niemand komt.¹⁶⁰

Bovenstaande uitspraak van Hatidza laat zien dat de band die ze met haar dierbaren heeft veranderd. De manier van missen verandert, waardoor ook het beeld van de overledenen verandert. Ze worden door Hatidza nu niet meer alleen gezien als lieve mensen van wie ze zielsveel hield, maar ook als mensen die haar konden helpen met dingen die ze nu zelf moet doen. Zoals Klass et.al stellen, zijn voortgezette banden

158 Zie: Parkes, C..*Bereavement: Studies of Grief in Adult Life* (4e druk, Philadelphia 2001).

159 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

160 Idem.

dynamisch. Ze veranderen ze met de sociale omstandigheden en daarmee met de identiteit van de overlevende.¹⁶¹

4.2 Spreken alsof ze er nog zijn: Jamila Alibasic

Ik zit in het kantoor van *Žene Srebrenice* in Tuzla. Nura, een van de directrices van de organisatie heeft Jamila gevraagd of ze mij haar verhaal wil vertellen. Jamila praat graag. Ze is een van de oudste leden van *Žene Srebrenice*. Wanneer ze binnen komt begroet ze Fatima en mij met een kus en een knuffel. 'Wat prachtig dat jullie hier zijn om ons verhaal te horen. Ik zal je alles vertellen wat je wilt weten.' zegt ze opgewekt. Ze wijst naar drie foto's die aan de muur van het kantoor hangen. 'Kijk, dat zijn mijn zonen. Knappe kerels he?' Wanneer ik begin met het interview lijkt Jamila's humeur om te slaan. Ze is moeilijk verstaanbaar voor Fatima; ze heeft een echt plattelandsaccent. Jamila kijkt mij doordringend aan terwijl ze haar verhaal begint:

Ik verloor 48 familieleden in 1995 en ik ben niet teruggegaan naar mijn eigen huis. Ik woonde in een vallei vlakbij Srebrenica. Ze hebben ons allemaal doodgemaakt. Mij ook, van binnen. Mijn jongens probeerden te vluchten door de bossen. Ik ging mee in de bussen naar Tuzla. Nu werk ik met Nura en Hana van *Žene Srebrenice*. We willen de criminelen straffen en we willen alle lichamen terugvinden. We willen gerechtigheid. (...) Mijn oudste zoon is begraven met een half been en een halve schedel. Dat is verschrikkelijk. De middelste is begraven zonder armen. Zijn armen moeten dus nog ergens in het bos liggen. Alle drie mijn zonen zijn begraven, maar allemaal zijn ze pas in de laatste vier jaar gevonden. Twee van hen zijn pas vorig jaar begraven. Het nam alle hoop weg die ik nog had, hoewel ik eigenlijk al had leren leven met het feit dat ze niet gevonden zouden worden. Ze werden dus wel gevonden, maar ze waren aan stukken. Ik ga nooit naar hun graven. Ik was eraan gewend dat ik ze niet bij me had, ik had geleerd ze om me heen te voelen zonder zeker te weten waar ze waren. Mijn man en ik praten over de jongens alsof ze er nog steeds zijn, niet alsof ze dood zijn. Dat doen we nog steeds. Ik heb geen spullen meer die me aan de jongens herinneren. Alles is kapot gemaakt in de oorlog, alles is weg. We woonden lange tijd in het kamp *Grab Potok*, mijn man en ik.¹⁶² Een tijd geleden hebben we een huis gekocht van geleend geld, maar spullen van vroeger hebben we niet meer. Eigenlijk heb ik die ook niet nodig, denk ik. Ik praat gewoon tegen ze, met ze, over ze, en dat dan de hele dag samen met mijn man. Ik vraag ze om hulp wanneer ik dat nodig heb. Ze zijn er gewoon nog, eigenlijk. Alleen anders dan vroeger. Wat mij van hun scheidt is mijn leven hier en hun leven

¹⁶¹ Klass, *The Deceased Child*, 215.

¹⁶² Grab Potok is een vluchtelingenkamp vlakbij de stad Tuzla. Jamila beschreef hoe het kamp bestond uit twee grote schuren die verdeeld waren in kleine kamers.

in de hemel. Ooit komt alles weer goed.¹⁶³

Jamila spreekt met haar overleden zonen en vertelt dat ze hulp en advies van hen krijgt wanneer ze dat nodig heeft. Op die manier hernieuwt Jamila de rol die haar kinderen in haar leven spelen en staat toe dat ze haar leven beïnvloeden. Ze houdt een band met haar zonen; door te praten alsof ze er nog zijn houdt ze hun aanwezig in haar leven. Jamila zegt dat ze geen spullen van vroeger meer heeft, maar dat ze ze ook niet mist. Ze houdt de aanwezigheid van haar zonen in stand door hun aanwezigheid te delen in conversatie met haar man en door innerlijke gesprekken. Dat laat zien dat een voortgezette band niet alleen uit innerlijke representaties hoeft te bestaan, maar ook kan ontstaan door de overledene binnen het sociale netwerk te houden. Zo kan een voortgezette band ook gemeenschappelijk worden. In hoofdstuk vijf wordt uiteengezet hoe de moeders ook collectief een band met hun overleden geliefden behouden.

De meeste vrouwen die ik sprak die hun familieleden hadden kunnen begraven, zagen dat als een overwinning. De Serviërs hebben de lichamen van de overledenen tijdens en na de genocide begraven in massagraven rond Srebrenica. In de daaropvolgende maanden en jaren werden lichamen verplaatst naar zogenaamde secundaire graven, om ervoor te zorgen dat ze niet gevonden zouden worden en er dus geen bewijs van genocide zou zijn. Bij het verplaatsen van de lichamen werden bulldozers gebruikt, wat ervoor gezorgd heeft dat sommige lichamen verspreid raakten over meerdere graven.¹⁶⁴ Jamila heeft het gevoel dat de stoffelijke resten die in de graven liggen, niet echt haar zonen zijn. Net als bij Hatidza zijn de herinneringen die Jamila heeft aan haar kinderen, voor haar niet te rijmen met de incomplete skeletten die ze te zien kreeg na hun vondst. Het zien van de lichamen van haar zonen heeft bij haar niet geleid tot acceptatie. Hallam et. al. stellen dat het lichaam gezien kan worden als een essentiële bron van kennis. Nabestaanden willen vaak weten hoe hun dierbare overleden is, om het verlies een plek te kunnen geven.¹⁶⁵ Jamila weet dat haar zonen zijn vermoord tijdens hun poging om door de bossen te vluchten naar veilig gebied. Veel vrouwen die ik sprak weten niet waar hun dierbaren zijn. Sommige moeders hopen nog steeds op hun thuiskomst. Zo verhuisde Jamila terug naar Srebrenica omdat ze dacht dat haar zonen haar daar zouden gaan zoeken als ze eindelijk terug zouden komen. Toen haar jongste zoon gevonden werd verdween voor haar alle hoop.

163 Jagic, J. persoonlijke communicatie op 14 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

164 BBC News, 'New Srebrenica mass grave found', <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4350840.stm>, 17 oktober 2005.

165 Hallam, *Beyond the Body*, 18.

Ik moest me vasthouden aan de tafel, ook al zat ik op een stoel. Ik was bang dat ik zou omvallen. Ik kon het niet geloven. Ik heb altijd zo zeker geweten dat hij nog leefde. Ineens was die hoop weg. Toen mijn kinderen nog niet waren gevonden hing ik foto's van hen aan bomen in de hoop dat iemand ze zou herkennen. Ik liet altijd een lamp branden als ik weg was, voor als ze thuis zouden komen. Nu hoeft dat allemaal niet meer. (...) Op de 11e van de maand ga ik altijd naar Tuzla om mee te lopen in de vredesmars. Vroeger droeg ik een foto van mijn jongens bij me, om mijn nek. Nu niet meer.¹⁶⁶

In het geval van Jamila is duidelijk te zien dat de band met haar zonen voor een deel veranderde toen hun lichamen werden gevonden. Zelf zegt ze nog op dezelfde manier met het gemis om te gaan, maar uit het feit dat ze geen foto's meer bij zich draagt en geen licht meer aanhoudt wanneer ze weg is in de hoop dat haar geliefden thuis zullen komen, blijkt dat haar band met hen veranderd is. Nura, een van de directrices van *Žene Srebrenice*, liet mij na het interview met Jamila een foto zien van Jamila en haar zonen. De foto's van de zonen waren oud, de foto van Jamila was duidelijk vrij recent. Jamila heeft de gezichten van haar zonen en zichzelf uit oude foto's geknipt en vervolgens een collage gemaakt die doet vermoeden dat de familie ten tijde van het maken van de foto nog compleet was. Nura vertelde:

Deze collage heeft Jamila gemaakt vlak na de genocide. Ze droeg de collage om haar nek en ze had hem eigenlijk altijd bij zich. Toen haar jongste zoon gevonden en begraven werd heeft ze de foto nooit meer bekeken. Hij staat hier al heel lang op dit kantoor.¹⁶⁷

De vondst van de lichamen van de kinderen van Jamila, maakt dat ze niet langer verdwenen zijn. Daarom hoeft Jamila geen aanwezigheid meer 'na te bootsen' door foto's van zichzelf en haar kinderen te combineren tot een familieportret. Het lijkt daardoor alsof de vondst van haar zonen ertoe geleid heeft dat Jamila de dood van haar kinderen accepteert, voor zover dat mogelijk is. Jamila hoeft niet meer te doen alsof haar geliefden aanwezig zijn; nu ze haar zonen heeft kunnen begraven kan ze op een andere manier een band met haar kinderen houden. Tijdens de maandelijkse vredesmars in Tuzla draagt Jamila nu geen foto's meer bij zich. Toch lijkt Jamila nog steeds te zoeken naar sociale erkenning van de aanwezigheid van haar dierbaren in haar leven, zo droeg ze bij de mars in september een spandoek samen met twee andere moeders. Op het doek stond de tekst *Tražimo naše nestale*; wij zijn op zoek naar onze vermisten.

166 Jegic, J., persoonlijke communicatie op 14 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

167 Cilic, N., persoonlijke communicatie op 14 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

4.3 Herinnering door identificatie met de overledene- Andrea Ibrahimovic

Andrea en ik hebben afgesproken om elkaar te ontmoeten bij het hotel van Tuzla, maar ik kan haar niet vinden. Wanneer ik haar probeer te bellen, hoor ik aan de tafel naast mij een telefoon rinkelen. Ik kijk opzij en zie een jonge vrouw met lang blond haar en Westerse kleding. Ze moet lachen. ‘Je had zeker verwacht dat ik een donkere vrouw met een hoofddoek zou zijn he?’ zegt ze. Enigszins beschaamd schuif ik bij haar aan. We bestellen beiden een glas rode wijn. Andrea steekt een sigaret op en begint vrijwel meteen te vertellen over haar leven. Ze vertelt me hoe ze haar vader verloor tijdens de oorlog in 1993. Haar moeder werd vermoord tijdens de genocide. Andrea was toen twaalf jaar oud. Nu is ze 30. Ze woont samen met haar vriend, broer en pasgeboren zoontje in Tuzla.

Ik ben net moeder geworden. Toen ik mijn zoontje ter wereld bracht realiseerde ik me hoeveel mijn ouders van mij moeten hebben gehouden. Toen mijn moeder vermoord werd, was mijn jongste zusje twee jaar oud. Ik kon me tijdens mijn zwangerschap beter in haar inleven dan ooit tevoren. Je weet pas hoeveel je ouders van jou houden als je zelf kinderen gaat krijgen, geloof me. Toen mijn moeder overleed was ze 30, net als ik nu. Ik ben nu al ouder dan mijn moeder ooit geweest is. Ik ben zo benieuwd hoe ze was geweest als ze nu nog leefde. Ik denk vaak dat ik eigenlijk precies zo ben als zij. We lijken erg veel op elkaar. (..) Twee jaar geleden ben ik getrouwd, op 6 augustus. Mijn ouders zijn ook op 6 augustus getrouwd. Ik heb de hele dag gehuild. Dat soort momenten zijn erg moeilijk.¹⁶⁸

Andrea realiseerde zich door de geboorte van haar zoon hoeveel haar moeder van haar moet hebben gehouden. Een moment dat Andrea als moeilijk heeft ervaren, is toen ze trouwde. Waar haar dag een feest had moeten zijn, stond hij voor haar de hele dag in het teken van het gemis van haar ouders. De psycholoog Paul Rosenblatt stelt dat rouw niet gezien kan worden als een psychologische staat die eindigt en waarvan men kan genezen, maar dat het een proces is waarin de intensiteit van gevoelens minder sterk kan worden naarmate de tijd vordert.¹⁶⁹ Zo wordt het gemis ‘gespreid’ over een heel mensenleven. Er vormt zich een reeks van nieuwe momenten van realisatie van verlies. Sommige van die momenten ontstaan pas wanneer de nabestaande een punt in zijn of haar leven bereikt waarin de overledene bij leven een belangrijke rol zou kunnen spelen.¹⁷⁰ Voor Andrea werd haar gevoel van rouw en verlies intensiever op bepaalde momenten in haar leven. Zo maakte ze een moment van realisatie mee toen zij ouder werd dan haar moeder ooit geweest is. Daarnaast werd Andrea moeder, waarbij ze haar eigen moeder als rolmodel nodig had en

¹⁶⁸ Ibrahimovic, A., persoonlijke communicatie op 16 september te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

¹⁶⁹ Rosenblatt, *Grief that does not end*, 50.

¹⁷⁰ Idem.

zich des te meer beseftte dat haar moeder niet meer leefde. Dat versterkte het gemis en maakte duidelijk dat Andrea als kind iets nodig had gehad, dat ze niet had kunnen krijgen.

Andrea houdt een band met haar moeder door zichzelf met haar te vergelijken. Ze wordt beïnvloed door innerlijke en sociale representaties van haar moeder. Volgens Klass et.al. zijn innerlijke representaties niet statisch of onveranderlijk, maar kunnen ze groeien en veranderen met de ontwikkeling van het individu.¹⁷¹ Andrea zegt langzaam maar zeker steeds beter te kunnen accepteren dat haar moeder niet meer leeft:

Ik realiseer me dat mijn moeder nooit terug zal komen. Beetje bij beetje ben ik me daar bewust van geworden en ik leer in kleine stapjes om het te accepteren. Het is een levenslang proces, denk ik. Mijn moeder is nooit gevonden, eigenlijk zou het ergens dus ook nog kunnen dat ze nog leeft, al geloof ik dat niet. Maar het blijft dubbel, het is heel moeilijk. Toch moet je het boek eens sluiten, accepteren dat ze dood is..¹⁷²

Net als de andere vrouwen die ik interviewde, stelt Andrea dat de onzekere situatie waarin zij verkeert moeilijk is. Zoals veel van de moeders weet ze niet wat er precies gebeurd is met haar dierbare. De onwetendheid lijkt het proces slepend en onophoudelijk te maken. Andrea zegt dat het feit dat ze soms hoop heeft, het moeilijk maakt om het boek te sluiten. Ik vraag haar wat er zou veranderen als haar moeder gevonden zou worden.

Ik denk dat het mij wel rust zou brengen, maar het is niet goed om er te veel op te hopen. Dat maakt het alleen maar moeilijker om door te gaan met leven. Wanneer ik aan mijn moeder denk, zie ik haar voor me op een prachtige plek, een paradijs, samen met mijn vader. Ik hoop eigenlijk dat ze daar is en niet in een gekkenhuis of in een land waar ze ongelukkig is en niet weg kan. Ach, eigenlijk weet ik het ook wel zeker. Ze is in de hemel. Dat denk ik. Dus nee, eigenlijk weet ik het natuurlijk toch niet zeker. Ik wou dat dat zo was. Met mijn moeders verjaardag komen we altijd samen en praten we over haar. Ik heb het gevoel dat mijn moeder altijd bij mij is. Ik probeer altijd te denken aan wat zij zou doen in bepaalde situaties.¹⁷³

Andrea zegt dat het haar rust zou brengen wanneer haar moeder gevonden zou worden. Ze probeert om niet te hopen dat haar moeder nog leeft, omdat dat teleurstellend kan werken. Door samen te komen met haar familie op speciale data zoals de verjaardag van haar moeder, houdt Andrea haar moeder aanwezig in haar leven en in de levens van familieleden. Klass stelt dat voortgezette banden bestaan uit innerlijke

171 Silverman, *Introduction: What's the problem?*, 17.

172 Ibrahimovic, A., persoonlijke communicatie op 16 september te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

173 Idem.

representaties, maar tegelijkertijd wordt door Neimeyer en McAdams gesteld dat het innerlijk, het zelf, door anderen gevormd wordt. Dat maakt dat anderen ook een rol kunnen spelen bij het houden van een band en dat banden ook gemeenschappelijk kunnen zijn. Door verhalen uit te wisselen met familieleden wordt de band die Andrea onderhoudt met haar moeder sociaal erkend en doorgegeven. Zo blijft de moeder van Andrea een deel van de familie.

4.4 Luisteren naar zijn stem – Hana Catic

Terwijl Fatima en ik door het tuinhok van Hana lopen, hoor ik een mannenstem uit haar huis klinken. Ik klop op de deur en het duurt even voordat Hana opendoet. 'Ik was net naar mijn zoon aan het luisteren' zegt ze. 'Dat doe ik soms wel tien keer op een dag.' Hana's zoon Nihad werkte als verslaggever voor de radio in Srebrenica ten tijde van de val van de enclave. Het enige wat er bewaard is gebleven van zijn werk is een opname van zeventien seconden van de allerlaatste keer dat hij verslag deed van de situatie. Hana laat mij de opname horen:

'Huizen worden vernietigd, mensen moeten direct vluchten. Iedereen is in paniek onderweg naar Potočari maar de UNPROFOR doet niets. Mannen, help als jullie kunnen. Help nu, want elke aarzeling zal leiden tot de dood van de mensen uit Srebrenica. Als niemand komt om ons te helpen zal dit de laatste keer zijn dat jullie van mij horen.'¹⁷⁴

Het was inderdaad de laatste keer. Hana verloor haar man en haar zoon tijdens de genocide. Het lichaam van haar man werd gevonden in 2005. Haar zoon Nihad is nog steeds niet terecht. Ik vraag aan Hana of ze mij haar verhaal wil vertellen.

Mijn leven draait om één ding. Ik zoek naar de vermiste personen. Ik haat het woord 'vermist' trouwens, mensen verdwijnen namelijk niet zomaar, ze worden vermoord. Ik wist dat mijn zoon door de bossen was gegaan om zo naar een veilige plek te komen. Ik weet ook waar hij gewond was, want onze buurman die wel veilig in Tuzla heeft kunnen komen, heeft Nihad nog gezien. Na de genocide, toen alles een beetje rustiger was, ben ik zelf naar het bos gegaan om zijn lichaam te zoeken. Het was levensgevaarlijk, overal waren mijnen. Ik weet inmiddels waar Nihad ligt, denk ik. Maar ook die plek is bezaaid met landmijnen. Ik wil Nihad naast zijn vader begraven en ik wil een plek waar ik kan bidden. Nu kunnen mensen zeggen dat ik nooit een zoon heb gehad. Want alles wat er is is de opname, een paar foto's, zijn zelfgeschreven gedichten en zijn naam op een lijst. Allemaal dingen die je zo weg kan gooien. En dan zullen mensen zeggen dat ik nooit een kind heb gehad. Als ik naar Nihad's

¹⁷⁴ De booschap en de engelse vertaling van de boodschap van Nihad zijn ook te vinden in: *United Nations on the Srebrenica's Pillar of Shame*, Tuzla 2007.

opname luister komt er een enorme kracht in mij naar boven. Dan kan ik weer door. Door met leven en door met vechten. In de oorlog was luisteren naar Nihad het enige dat de mensen konden doen om te weten wat er gebeurde en wat ze moesten doen. Nu is het hetzelfde, maar dan voor mij. Als ik Nihad hoor weet ik weer wat er gebeurd is en wat ik moet doen.¹⁷⁵

Naast radio-verslaggever was Nihad dichter en schrijver. Hij schreef gedichten over de oorlog. Hana draagt zijn boek elke dag bij zich en leest er vaak in. Zijn stem, gesproken en gedrukt, is alles wat ze van hem over heeft en het geeft haar een enorme kracht. De stem van Nihad helpt haar om door te gaan met haar leven. Een deel van de identiteit van Nihad schuilt in het geluidsfragment; het luisteren ernaar lijkt Hatidza een zekere stabiliteit te geven. Tijdens het gesprek dat ik voerde met Hana sprak ze nauwelijks over haar overleden man. Steeds als ik naar hem vroeg, antwoordde ze met iets over haar zoon. In de documentaire *A Cry From the Grave* is te zien hoe Hana haar man identificeert vlak nadat hij is gevonden.¹⁷⁶

Zelf zegt Hana dat er niets veranderd is aan haar gevoel sinds de oorlog voorbij is. Ze kan de gebeurtenissen uit het verleden niet achter zich laten zolang haar zoon niet begraven is en zolang er nog lichamen vermist zijn, zegt ze.

Ik zal doorgaan. Al is het het laatste dat ik doe, ik zal hem vinden. En mocht het niet lukken, dan zie ik hem in de hemel. Ook al ziet iedereen in de hemel er hetzelfde uit, een moeder herkent haar kind altijd.¹⁷⁷

Hana is een van de oprichters van *Majke Srebrenice*. Waar Hana vroeger thuis voor de kinderen zorgde, stopt ze nu naar eigen zeggen al haar tijd in het organiseren van activiteiten voor en met de vrouwen en voor het strijden voor waarheid en gerechtigheid. De band die Hana heeft met haar overleden zoon lijkt met name gevormd te worden door de gedichten en het radiofragment. Deze twee dingen geven haar veel kracht om te strijden voor gerechtigheid, wat ze doet bij haar organisatie *Majke Srebrenice*. Hana zoekt naar jongeren die contact met Nihad hadden.

Tijdens een rechtszaak kwam ik Elvira tegen, een meisje tegen van dezelfde leeftijd als Nihad. Nihad en Elvira gingen vroeger wel eens samen uit. Nu komt zij vaak bij me op bezoek met haar gezin. Ik zie haar een beetje als een dochter. Samen praten we veel over Nihad, dat geeft me veel steun. We praten over hem zoals hij thuis was,

175 Catic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

176 *Srebrenica: a cry from the grave*. Leslie Woodhead, Engeland, 1999. Online te raadplegen via: <http://www.youtube.com/watch?v=Fliw801iX84>, 30 oktober 2013.

177 Catic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

maar ook op school en bij zijn vrienden. Zij weet natuurlijk dingen die ik niet over hem wist en andersom is dat ook zo. Wanneer ik dingen over hem hoor die ik niet wist, is het net alsof hij nog leeft.¹⁷⁸

Door te spreken met mensen die op een bepaalde manier in contact waren met Nihad, verzamelt Hana informatie over haar zoon. Zo kan ze een vollediger beeld vormen van hoe hij was, waardoor ze hem, ook nu hij niet meer fysiek aanwezig is, beter leert kennen. Zo houdt ze een band met Nihad; ze houdt hem aanwezig in haar leven door zijn levensverhaal met anderen te reconstrueren.

4.5 Zo blijven we samen: *continuing bonds* en *meaning making*

De verhalen van Hatidza, Jamila, Hana en Andrea laten zien dat zowel rouw als een voortgezette band met een overleden dierbare, geen lineair proces is. Tijdens bepaalde gebeurtenissen kunnen gevoelens van wanhoop, verdriet of juist verbintenis intenser zijn. Uit de verhalen blijkt dat de moeders van Srebrenica die ik interviewde op verscheidene manieren een band houden met familieleden en dat ze dat zien als manieren om met hun verlies om te gaan. Door een relatie te houden met verdwenen familieleden hebben de vrouwen hun geliefden in hun dagelijks leven aanwezig weten te houden. Deze relatie creëren de vrouwen die ik sprak door middel van objecten, innerlijke representaties, het ophalen van herinneringen, conversatie en door de overledene als rolmodel te zien. Allemaal doen ze het op hun eigen manier. Zo kan Hatidza niet naar de foto's van haar geliefden kijken omdat het te pijnlijk voor haar is, waar Jamila mij direct een foto van haar drie zonen liet zien. Hatidza heeft altijd een knikker bij zich, terwijl Jamila geen spullen van haar kinderen heeft en daar, naar eigen zeggen, ook weinig waarde aan hecht. Zij houdt haar kinderen in haar leven door over ze te praten alsof ze er nog zijn. Hana luistert dagelijks naar de stem van haar zoon en leest zijn gedichten. Daarnaast praat ze over haar zoon met Elvira, die Nihad vroeger kende. Andrea ziet haar moeder als rolmodel en komt samen met familie om over haar te praten. Zo houdt ze de overledene binnen haar sociale realiteit. Jamila doet hetzelfde door samen met haar man over en met haar kinderen te spreken alsof ze er nog zijn.

Hatidza bezoekt de graven van haar geliefden vrijwel nooit, terwijl Zinka wekelijks naar het graf van haar moeder gaat om te bidden. Toch is Hatidza blij dat er een graf is. Voor Alina is het graf puur een herinnering aan de verschrikkelijke gebeurtenissen in '95. Het blijkt dat het terugvinden van het lichaam en de confrontatie ermee, kan lijden tot acceptatie van de dood, maar ook dat de nabestaande het lichaam dat begraven is, of de delen ervan, niet kan zien als degene die zij verloren hebben. De tegenstellingen in

178 Idem.

de omgang met verlies van de moeders van Srebrenica, laten zien hoe divers de manieren zijn waarop de vrouwen met rouw om zeggen te gaan en hoe ze het proces door lijken te maken. Alle vrouwen hebben een eigen manier om om te gaan met het verlies; allen houden ze op een andere manier een band met hun geliefden. Dit ondersteunt de notie dat rouw niet aan de hand van een eenduidig fasemodel te verklaren is en dat er gekeken moet worden naar de context van verlies; door de (langdurige) afwezigheid van de lichamen is de manier waarop er met verlies omgegaan wordt specifiek. Voor de moeders lijkt de afwezigheid van de lichamen van hun verloren dierbaren voor veel onzekerheid te zorgen. De meeste lichamen zijn inmiddels teruggevonden, maar nog steeds zijn er veel nabestaanden die niet weten waar de lichamen zijn, of waar en hoe hun dierbaren precies zijn overleden. Het is duidelijk dat de aan- dan wel afwezigheid van het lichaam, het rouwproces kan beïnvloeden. Zo veranderde de band die Jamila met haar zonen had toen haar jongste zoon gevonden en begraven werd; vanaf dat moment droeg Jamila geen foto meer om haar nek tijdens de maandelijkse vredesmars in Tuzla.

De moeders geven op verschillende manieren betekenis aan het verlies van hun dierbaren. Ze reconstrueren hun zelfnarratief op uiteenlopende wijze en het verlies van hun dierbaren wordt op diverse manieren ingepast in hun wereldbeeld. Hatidza is nu een werkende vrouw die zich vasthoudt aan het feit dat haar geliefden haar kunnen zien en dat ze trots op haar zijn. Jamila spreekt tegen haar overleden zonen alsof ze er nog zijn, maar ze beseft dat dit niet zo is. Ze houdt zich vast aan het feit dat ze haar kinderen weer zal zien; dat ze alleen gescheiden zijn door de grens tussen hemel en aarde. In het verhaal van Andrea komt heel duidelijk naar voren dat zij zich nauw identificeert met haar moeder; door bepaalde sleutelgebeurtenissen in haar leven realiseert ze zich steeds meer dat ze haar moeders mist en ze vergelijkt zich met haar als moeder en als echtgenote. Ze stelt zich haar moeder voor alsof zij in de hemel is, samen met haar vader. Alle moeders zeggen er vanuit te gaan dat ze hun overleden geliefden zullen terugzien in de hemel; door de gebeurtenis in te passen in hun religieuze schema, is het verlies voor hun dragelijker.

In paragraaf 5.3 zal worden teruggekomen op de rol van religie bij rouwverwerking van de moeders.

Uit het verhalen van de moeders, blijkt dat de dood en het gemis van hun geliefden, hen tot actieve vrouw hebben gemaakt. Samen strijden ze ervoor om alle lichamen te kunnen begraven en om te komen tot *truth and justice*. De gezamenlijke strijd van de moeders wordt in hoofdstuk vijf verder besproken.

De deelvraag (ii) 'Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op individueel vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?' werd in

dit hoofdstuk beantwoordt aan de hand van fragmenten van de levensverhalen van vier van de moeders van Srebrenica. In het volgende hoofdstuk zal de overgang van individuele rouw naar collectieve rouw en activiteit worden besproken: de manieren waarop de moeders van Srebrenica op collectief niveau met het verlies van hun dierbaren omgaan en de manieren waarop *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* bijdragen aan het behouden van een band en aan betekenisgeving, worden uiteengezet. Daarnaast wordt de overgang van gedeeld verdriet naar collectieve actie besproken. In hoofdstuk zes zal een conclusie geboden worden op de hoofdvraag van dit onderzoek: ‘Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve actie bij de moeders van Srebrenica?’

5. De moeders van Srebrenica: gedeelde banden en betekenisgeving

Huil moeder, huil dochter
Laat jullie tranen de Drina omarmen
Jij, als de laatste grens van ons
Van onze dromen en ons bestaan
*N. Catic*¹⁷⁹

Bovenstaand gedicht ‘Verlangen naar het vrije Bosnië’ werd mij voorgelezen door Hana. Ze vindt het een van Nihad’s mooiste gedichten. Voor mij illustreert het wat een van de impliciete doelen lijkt te zijn van de leden van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice*: het in stand houden en creëren van verbinding met de dromen én het bestaan van de verloren dierbaren.

Een belangrijk gegeven in de situatie van de vrouwen die een familielid hebben verloren tijdens de genocide van Srebrenica is, zoals eerder besproken, de afwezigheid van het lichaam van de overleden dierbare. De moeders zouden hierdoor niet in staat zijn een rouwproces te doorlopen en af te sluiten zoals in klassieke theorieën is omschreven. Klass et al. en Neimeyer stellen echter dat rouw niet eindigt, maar dat de band die er was tussen twee mensen in leven verandert wanneer een van hen overlijdt.¹⁸⁰ In hoofdstuk vier is beschreven hoe de moeders op individueel vlak omgaan met het verlies van hun geliefden. Er zijn verschillende manieren besproken waarop de moeders hun overleden dierbaren aanwezig houden in hun leven.

Naast individuele gebruiken en rituelen werden de activiteiten van *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* in ieder interview vaak genoemd, waaruit blijkt dat de organisatie een grote rol speelt in de levens van haar leden. In dit hoofdstuk zal besproken worden hoe de moeders op collectief vlak met het verlies van hun dierbaren omgaan en welke rol de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij speelt. Vervolgens wordt uiteengezet hoe lidmaatschap van *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* lijkt bij te dragen aan het houden van een band met overleden dierbaren en aan betekenisgeving in de levens van de vrouwen en daarmee met het verwerken van het verlies. Ten slotte wordt de overgang van gedeeld leed naar collectieve actie beschreven.

179 Catic, *Ceznja za slobodnom bosnom*, 43.

180 Zie: Klass, *Continuing bonds* en: Klass, *The deceased Child* en: Neimeyer, *Lessons of Loss*.

Aan de hand van verhalen de moeders van Srebrenica die tijdens dit onderzoek zijn geïnterviewd, maar ook aan de hand van interviews met de hoofdimam van Srebrenica, Damir Peštalić, en met Branka Antić, de hoofdarts van de organisatie *Snaga Žene*, zal in dit hoofdstuk een antwoord geboden worden op de volgende deelvragen: (iii) 'Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op collectief vlak met hun verlies om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het lichaam daarbij?' en (iv) 'Hoe lijkt lidmaatschap van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* een rol te spelen bij het houden van een band met overleden dierbaren en bij het geven van betekenis aan het verlies?' Allereerst wordt er een paragraaf gewijd aan de betekenis die het lidmaatschap lijkt te hebben voor de moeders. De paragrafen in dit hoofdstuk zijn nauw verweven met elkaar; na de eerste paragraaf over de betekenis van het lidmaatschap, zal er in de volgende paragrafen besproken worden hoe de betekenis die het lidmaatschap lijkt te hebben bij kan dragen aan het behouden van een band met de overledene en het geven van betekenis aan het verlies. Er wordt beschreven hoe de organisatie haar leden helpt bij hun omgang met verlies, hoe de aanhoudende band tussen de moeders en hun overleden dierbaren sociaal kan worden, en hoe de organisatie betekenis geeft aan het verlies en gemis van de moeders. Ten slotte zal de laatste deelvraag beantwoord worden: (v) 'Hoe wordt het verdriet dat de moeders van Srebrenica onderling delen, omgezet in actie?'

5.1 De betekenis van het lidmaatschap

Fatima en ik komen aan bij het kantoor van de Moeders in Tuzla, gevestigd in een mooi huis aan de rand van de stad. Het is de elfde van de maand en over een paar uur zal de maandelijkse vredesmars door Tuzla beginnen. Drie vrouwen zitten op een bankje voor het huis in de zon en begroeten ons vriendelijk. Ze nemen ons mee naar de huiskamer waar meer dan dertig moeders met elkaar praten en lachen. Wanneer Hana, de directrice van *Žene Srebrenice* ons aan de groep voorstelt, luisteren de moeders aandachtig. Fatima en ik gaan zitten en meteen verzamelt een groepje vrouwen zich om ons heen. Nadat de moeders mij een paar vragen hebben gesteld -'wat vinden je ouders ervan dat je helemaal alleen hier gekomen bent? Oh, je broer is mee? Gelukkig maar!'- vraag ik aan de vrouwen waarom ze hier bij elkaar zijn. Welke rol speelt de organisatie in hun leven? De moeders beginnen door elkaar te praten. Wanneer Hana antwoordt, is iedereen stil. Ze zegt:

Onze mannen zijn dood. Onze kinderen zijn dood. We begrijpen elkaar goed en we helpen elkaar met van alles. We lopen samen in de vredesmars door Tuzla, elke maand. De elfde van de maand is altijd een moeilijke dag,

maar ook een hele fijne omdat we dan allemaal samen zijn. (...) Onze mannen zouden trots zijn geweest als ze nog bij ons waren. We proberen door te leven zoals zij dat het liefste zouden zien. We maken hen trots en we maken ons land trots. We zetten ons in voor veel zaken en met name voor een betere toekomst op verschillende vlakken. Ik denk dat we voor veel mensen veel betekenen. Bosnië-Herzegovina heeft ons nodig.¹⁸¹

Met bovenstaande uitspraak vatte Hana precies samen wat alle vrouwen die ik gesproken heb zeiden wanneer ik vroeg naar de betekenis van lidmaatschap van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* in hun leven. De hechtheid van de groep werd dikwijls genoemd, even als het gevoel dat overleden dierbaren nu trots op de vrouwen zouden zijn geweest. Daarnaast werd de rol van de organisatie in de Bosnische samenleving vaak benadrukt. Zo zei Hatidza in een interview:

We willen ervoor zorgen dat mensen flexibeler worden; toleranter en zonder direct oordeel. We willen dat de jeugd goede educatie krijgt, zodat ze weten wat er gebeurd is en zodat het nooit opnieuw zal gebeuren. Iedereen moet het meeste van zijn of haar leven maken. Wij helpen elkaar daarbij, maar we helpen ook andere mensen.¹⁸²

Majke Srebrenice en *Žene Srebrenice* lijken de moeders steun te bieden. De doelen die ze nastreven verbinden hen als organisatie; het zijn praktische doelen die ze gezamenlijk willen behalen. Uit de bovenstaande uitspraken is te concluderen dat er meer is dan de vrouwen bijeen houdt; naast de vastgestelde expliciete doelen lijkt het lidmaatschap van *Žene Srebrenice* of *Majke Srebrenice* ook impliciete belangen van de moeders te behartigen: De band die de moeders met hun overleden dierbaren houden, wordt voortgezet binnen de groep en op die manier versterkt. Daarnaast lijkt het lidmaatschap van de organisatie de vrouwen te helpen bij het geven van betekenis aan het verlies van hun dierbaren, wat het gemis dragelijker maakt en de moeders helpt bij de omgang met het verlies. In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk wordt aan de hand van bovenstaande uitspraak van Hana, waarin zij uitlegt welke rol de organisatie in de levens van de moeders lijkt spelen, uitgelegd hoe lidmaatschap van de organisaties voor de vrouwen lijken bij te dragen aan het houden van een band met overleden dierbaren en aan betekenisgeving.

5.2 'Onze mannen en onze kinderen' – praten over gezamenlijk gemis

Het is voor ons allemaal anders, maar toch ook hetzelfde. Sommigen van ons zijn al hun kinderen verloren en bij sommigen is hun gezin nog compleet, maar mist er alleen een broer of goede vrienden. Toch zijn we allemaal

181 Catic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2013 in Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

182 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 9 september 2013 te Srebrenica.

vrouwen die dierbaren kwijt zijn. Ik ben mijn man en mijn zonen kwijt. Mijn zus verloor alleen haar man. Zij kan er niet over praten. Ze is niet bij de moeders omdat het voor haar te pijnlijk is. Mijn moeder is hetzelfde, ook zij kan niet praten over wat er is gebeurd. Zij lijdt in stilte. Na de genocide wist ik niet met wie ik moest praten over wat er gebeurd was. Bij *Majke Srebrenice* hebben we allemaal dezelfde soort pijn. We zien de verdwenen dierbaren als geliefden van ons allemaal. We doen dit samen.¹⁸³

Samra is 61 jaar oud. Ze verloor haar man, twee zonen en 21 andere familieleden aan de genocide. Ze heeft Fatima en mij na de vredesmars uitgenodigd in haar kleine, sfeervolle huisje in het centrum van Tuzla waar ze woont met haar dochter. Ze vertelt hoe ze bij de moeders van Srebrenica een plaats vond waar ze kon spreken over haar persoonlijke tragedie, met vrouwen die luisterden en haar begrepen. De moeders delen een gelijksoortige ervaring van rouw; allen hebben onder vergelijkbare omstandigheden hun familieleden verloren. Wanneer ze verhalen delen, kunnen ze elkaar begrijpen en emotioneel ondersteunen.

Voor Samra is het belangrijk om haar verhalen en rouw ervaringen te kunnen delen, omdat ze niet de kans had om met haar eigen familie over het verlies te spreken. Ook al hadden haar moeder en zus ook dierbaren verloren, zij wilden er niet over praten. Samra gaat anders met het verlies om. Samra kon de band die ze had met haar dierbaren niet delen met familie, waardoor ze zocht naar alternatieven. Ze voelde een sterke neiging om haar ervaringen te delen en meer te weten over wat er gebeurd was. Ze sloot zich aan bij de moeders van Srebrenica in 1999 en ziet haar lidmaatschap als een belangrijke stap in het delen van haar ervaringen en haar relatie met haar man en zonen:

Wanneer we onze krachten bundelen kunnen we veel meer te weten komen. We delen alles, we huilen samen maar we lachen ook heel veel samen. Mensen denken wel eens dat we alleen maar verdrietig zijn, of kwaad. Natuurlijk speelt ons verdriet een grote rol, maar we hebben ook plezier samen. We vertellen elkaar mooie herinneringen van vroeger. Een aantal jaren geleden ben ik er achter gekomen dat mijn oudste zoon een vriendinnetje had, zij is de dochter van een van de moeders en loopt ook elke maand mee in de mars. Ze gaven stiekem kusjes vroeger. Ik vond het zo schattig toen ze dat vertelde.. Dat soort verhalen hoor je nu. In Srebrenica kenden veel mensen elkaar, dus er bestaan veel gezamenlijke herinneringen, ook aan al onze kinderen. Door verhalen te vertellen blijven ze bij ons. Op een bepaalde manier zijn de andere moeders mijn familie.¹⁸⁴

Zoals Klass stelt, fungeert het delen van een band om een aanhoudende band te behouden als onderdeel van de sociale realiteit van degene in rouw.¹⁸⁵ Dit delen van ervaringen helpt om te gaan met pijn en gemis.

183 Susic, M., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

184 Susic, S., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

185 Klass, *Continuing bonds*, 17.

De vrouwen van Srebrenica zoeken gezamenlijk en ze herdenken alle 8000 jongens en mannen gezamenlijk. Gedeelde banden worden zo sociaal behouden. Niet alleen delen de vrouwen hun verhalen, ze zeggen de slachtoffers van de genocide gezamenlijk te herdenken, te missen en te zoeken. Samra vertelt:

Het waren allemaal onze kinderen en onze mannen. We missen ze gezamenlijk. We zullen niet rusten totdat alle vermisten terecht zijn. We strijden samen.¹⁸⁶

Wanneer we uitgaan van de theorieën van Klass en Neimeyer, kan gesteld worden dat een rouwproces alleen als groeiproces kan gelden, wanneer er een band gehouden wordt met de overleden dierbaren én wanneer de nabestaande betekenis kan geven aan het verlies. De rol van anderen belangrijk is in de constructie van innerlijke representaties van significante personen in het leven van het subject.¹⁸⁷ De moeders van Srebrenica delen hun ervaringen en verhalen van gemis, en laten hun dierbaren zo voortleven op sociaal niveau. Een aanhoudende band met overledenen wordt volgens Klass gecreëerd en onderhouden binnen vooropgezette narratieven; in dit geval binnen narratieven van de andere moeders. In het model van Klass wordt gesteld dat het individu zijn eigen identiteit en daarmee de aanhoudende band voornamelijk ontleent aan zijn of haar familie.¹⁸⁸ In het geval van de moeders hebben veel van hen geen familie meer, of vindt de familie, zoals in het geval van Samra, het te moeilijk om over het verlies en gemis te praten. De rol van de groep verschuift dan; deze kan gezien worden als een soort vervangende familie. De aanhoudende band die de moeders onderhouden met hun overleden dierbaren, wordt door de andere moeders gedeeld. Zo wordt de band sociaal en sterker.

Baron et al. stellen dat dat mensen veel zelfkennis kunnen verwerven wanneer ze zich aansluiten bij een groep. Een groep kan vertellen wie je bent of wie je zou willen zijn.¹⁸⁹ De moeders van Srebrenica zeggen samen te rouwen om alle overleden dierbaren. Zoals Samra zei: ‘het zijn geliefden van ons allemaal, we doen dit samen.’ Volgens Baron et al. kan acceptatie binnen een groep het zelfvertrouwen van de leden doen toenemen. Bij de moeders van Srebrenica is er sprake van gedeeld leed en gedeelde steun; omdat iedereen een soortgelijke ervaring heeft en de vrouwen samen rouwen om alle dierbaren, lijkt er een hoge mate aan acceptatie te zijn binnen de groep, Samra vertelde:

186 Susic, S., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

187 Klass, *Continuing bonds*, 17.

188 Klass, D., *Continuing conversation about continuing bonds*, 855.

189 Baron, *Social Psychology*, 389.

We geven allemaal om elkaar. We geven om elkaars dierbaren. We missen ze allemaal. Wanneer een van onze geliefden teruggevonden wordt gaan we met zijn allen naar het huis van de moeder bij wie hij hoorde. We houden elkaar vast en bidden samen. Veel van ons hebben alleen elkaar nog. Dat is heel erg. Toch weet ik dat ik dankbaar moet zijn dat we elkaar hebben, dat we bij elkaar een soort nieuwe familie hebben gevonden. Sommige vrouwen hebben echt helemaal niemand, sommige vrouwen in de kampen komen nooit hun huis uit. We troosten elkaar en we geven elkaar steun wanneer dat nodig is. Zo helpen we elkaar allemaal.¹⁹⁰

Waar de moeders na de genocide enkel konden wachten op hun geliefden, komen ze nu voor zichzelf op. Het feit dat er veel acceptatie heerst binnen de groep, lijkt een van de factoren te zijn waardoor de moeders actief zijn geworden. Hun zelfvertrouwen is gegroeid, wat bijdraagt aan de reconstructie van hun identiteit. Een andere functie van lidmaatschap van een groep die Baron et al noemen, is belangenbehartiging. In het geval van de moeders is het duidelijk dat de doelen die zij naar buiten brengen als hun voornaamste strijdpunten, hun belangen behartigen. Daarnaast noemen zij het kunnen delen van ervaringen en het kunnen praten over gezamenlijk gemis als een van de redenen van het feit dat ze aangesloten zijn bij de organisatie.

Alle functies die Baron et. al. toekennen aan het horen bij een groep, spelen een rol bij betekenisgeving. De moeders hebben op individueel niveau een band met hun overleden dierbaren, maar wat betreft betekenisgeving, dat volgens Klass en Neimeyer nodig is om rouw tot een groeiproces te maken, verlenen zij veel aan de groep. Neimeyer stelt dat een voortgezette band een constructieve werking kan hebben binnen processen van rouw, wanneer er sprake is van betekenisgeving of *meaning making*.¹⁹¹ Betekenisgeving houdt in het geval van de moeders in dat het verlies door de nabestaande begrepen wordt en wordt ingepast in hun bestaande wereldbeeld. De moeders construeren gezamenlijk een beeld van de wereld en een band met hun overleden dierbaren door elkaars gedachtegoed, gemis en ervaringen te delen. Zo steunen ze elkaar bij het herconstrueren van de identiteit en hun levensverhaal. Ze delen feiten en verbeeldingen en reconstrueren zo samen het verleden. Samra zei het moeilijk te vinden om met haar zus over de gebeurtenissen van 1995 te praten. De organisatie helpt haar om te reconstrueren wat er gebeurd is met hun geliefden. Het verkrijgen van meer informatie over overleden dierbaren geeft de nabestaande een duidelijker beeld van wat er gebeurd is met geliefden, waardoor het mogelijk wordt om ontbrekende informatie in te passen in het levensverhaal.

190 Susic, S., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

191 Neimeyer, *Bereavement and the quest for meaning*, 183.

5.3 'Samen door de straten van Tuzla' - gezamenlijke herdenkingsrituelen

Damir Peštalić is de hoofdimam van Srebrenica. In 2003 verhuisde hij met zijn vrouw naar Srebrenica waar ze samen drie kinderen kregen. Damir besloot de rol van imam te gaan vervullen omdat hij zich geroepen voelde. Hij voelde dat zijn hulp nodig was. Imam zijn in Srebrenica is niet te vergelijken met welke baan dan ook, waar dan ook ter wereld, vertelt hij wanneer Fatima en ik zijn aangeschoven aan het bureau in zijn kantoor naast de moskee in het centrum van Srebrenica. Damir noemt het leven tussen de overlevenden van de genocide “onbeschrijflijk moeilijk en tegelijkertijd ontzettend mooi.”¹⁹² Ik heb Damir opgezocht omdat hij veel samenwerkt en in nauw contact staat met de moeders. Ik vraag Damir of hij mij kan vertellen over de moeders van Srebrenica.

De moeders zien mij als hun kind. Ik leer mijn kinderen dat de moeders hun oma's zijn. Ik ben hun familie en zij die van mij. Gelukkig hebben de vrouwen veel steun aan elkaar. Ze gaan samen naar de moskee en vieren *bajram* gezamenlijk. Gelukkig maar. Op dagen als *bajram* wordt de afwezigheid van hun geliefden benadrukt, wat het extra moeilijk maakt. Zonder elkaar zouden veel van hen vreselijk eenzaam zijn, de vrouwen steunen elkaar ontzettend. (...) Het is voor de moeders moeilijk om om te gaan met het overlijden van hun geliefden. De koran vertelt ons heel precies hoe we moeten handelen bij overlijden, maar de rituelen die gebruikelijk zijn, hebben we niet kunnen uitvoeren voor de mannen en jongens die slachtoffer zijn geworden van de genocide. Het dode lichaam moet worden gerespecteerd en mag niet worden beschadigd. Daarnaast zijn er veel handelingen die gedaan moeten worden door de imam of door naaste familie. Het lichaam moet gewassen worden en in doeken worden gewikkeld. Er dient gebeden te worden voor de overledenen en er vindt een begrafenis plaats. De dood is voor ons geen eindpunt. Iedereen zal krijgen wat hij of zij verdient. Elk jaar op 11 juli begraven we de lichamen van de slachtoffers die dat jaar geïdentificeerd zijn. Het is de grootste gebeurtenis van het jaar hier in Srebrenica.¹⁹³

Tijdens ons gesprek komt Hatidza binnen. Ze schuift aan. Wanneer Damir over de jaarlijkse herbegravenis spreekt, knikt Hatidza hevig. De herbegravenis en de maandelijks vredesmars in Tuzla werd door de moeders die ik sprak genoemd als belangrijke gebeurtenissen. Ik vraag aan Hatidza en Damir of ze mij kunnen vertellen over deze rituelen en over de betekenis ervan voor de moeders.

De jaarlijkse herbegravenis

De herbegravenis in Potočari vindt ieder jaar plaats op elf juli, de dag waarop Srebrenica in 1995 werd ingenomen door de Serviërs. Tijdens de herbegravenis worden de lichamen van de slachtoffers die dat jaar terug gevonden zijn, begraven op de grote begraafplaats tegenover de batterijfabriek die in 1995 de basis

192 Pestalic, D., persoonlijke communicatie op 10 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

193 Idem.

vormde voor de vrede troepen van de Verenigde Naties. De gebeurtenis wordt bezocht door mensen van over de hele wereld: in 2013 bezochten meer dan 30.000 mensen de bijeenkomst.

De herbegraving verloopt ieder jaar op dezelfde wijze. Alle lichamen die het afgelopen jaar geïdentificeerd zijn, zijn naast elkaar opgesteld in het gras in groene kisten. Er worden toespraken gehouden door de imam, maar ook door vertegenwoordigers van andere landen, organisaties en de Verenigde Naties. Er worden traditionele Islamitische liederen gezongen en er wordt gebeden. Na toespraken en gebeden worden er bloemenkransen voor het monument gelegd dat in het midden van de begraafplaats staat. Vervolgens worden alle kisten een voor een door familieleden, burens of vrienden naar de graven gedragen. De kisten worden door alle voorbijgangers aangeraakt uit blijk van respect.¹⁹⁴ De familieleden of vrienden van de overledene scheppen zelf zand over de kist van hun dierbare, om deze te begraven. Daarna wordt er gebeden en worden er bloemen bij de graven gelegd.¹⁹⁵

Hatidza vertelt hoe veel van de moeders geen familie meer hebben. Tijdens de jaarlijkse herbegraving steunen ze elkaar. Wanneer een moeder geen familieleden meer heeft die de kist van een dierbare kan dragen, helpen vrienden of familieleden van een van de andere moeders. Het gevoel van saamhorigheid is heel groot tijdens de herbegraving, vertelt Hatidza:

We beleven de herbegraving gezamenlijk. Het zijn onze kinderen die dood zijn. We zien het niet alsof sommigen van ons één kind zijn kwijtgeraakt en anderen twee; tijdens de herbegraving huilen we allemaal om alle kinderen en geliefden die we gezamenlijk zijn kwijtgeraakt. Sommige van de vrouwen hebben al hun dierbaren allang teruggevonden en kunnen begraven. Zij huilen ook. Sommigen van ons zitten de hele dag bij het graf van onze geliefden op de elfde van juli, vanaf daar luisteren we dan naar het gezang, vanaf daar bidden we. Dan is het net alsof we met de hele familie daar zijn. Elf juli is een belangrijke dag voor ons. Het is een drukke tijd, voor de elfde zijn er altijd veel mensen uit andere landen in Srebrenica, en worden we veel gevraagd voor interviews. Ik ben altijd heel moe in die periode. Toch werken we hard, samen. We laten ons horen aan wie maar wil. Het moet. De wereld moet weten wat er gebeurd is.¹⁹⁶

Hatidza beschrijft hoe de jaarlijkse herbegraving in Potočari een gevoel van saamhorigheid creëert. Zowel Hatidza als Damir benadrukken dat rituelen zoals het gezamenlijk vieren van *bajram* en de jaarlijkse herbegraving een gevoel van verbondenheid oproept: volgens Hatidza rouwen de moeders tijdens het ritueel gezamenlijk om alle kinderen, alsof ze met zijn allen één zijn. Over de maandelijkse vredesmars

194 Pestalic, C., persoonlijke communicatie op 10 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

195 Idem, en: 'Srebrenica Memorijalni centar 11.07.13'. <http://www.youtube.com/watch?v=CWlxwQX7U2E>, 22 oktober 2013.

196 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 10 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

vertellen Damir en Hatidza weinig. Daar moet ik zelf bij zijn, vinden ze. Een dag later vertrek ik naar Tuzla, waar ik Hatidza weer tref.

De vredesmars in Tuzla

Fatima en ik staan te wachten bij de zoutmeren van Tuzla, waar de moeders van Srebrenica zich elke elfde van de maand verzamelen voor de vredesmars. Langzaam maar zeker komen er van alle kanten groepjes vrouwen en een enkele man aangelopen. Sommigen dragen foto's bij zich, anders hebben de tekst 'Nooit meer Srebrenica' op hun T-shirt staan en een van de vrouwen, die zich later aan mij voorstelt als Habiba, draagt een grote zak. Fatima en ik kijken toe hoe de vrouw een enorm lange slinger van vlaggen uit de zak haalt, en probeert om de slinger zo te verdelen dat iedereen een vlag vasthoudt en er niets op de grond hangt. Habiba loopt langs de lange rij vrouwen en maakt af en toe een praatje. Ze lijkt enigszins gepikeerd te zijn over het feit dat het zo lang duurt voordat de mars kan beginnen door het, naar eigen zeggen, 'onorganiseerde gedoe met de vlaggen'. Fatima en ik bieden aan om te helpen. Habiba kijkt verrast. 'Heel graag dames, dankjulliewel!'

De stille tocht duurt ongeveer een half uur. De wandeling gaat door het centrum van Tuzla en iedereen die we passeren stopt direct met praten. Het is duidelijk dat de inwoners van Tuzla gewend zijn aan de optocht en dat ze respect hebben voor de moeders. Aan het eind van de wandeling komen we aan bij het marktplein van Tuzla. De lange rij vrouwen vormt een cirkel rondom het marktplein en nog voordat we allemaal stil staan komen er cameraploegen en fotografen op ons afgesneld. Een minuut of tien staan we stil. Vooral Hana en Hatidza worden geïnterviewd en met name de vrouwen die foto's van overleden dierbaren bij zich dragen, worden vastgelegd door fotografen. Na de samenkomst op het marktplein bezoeken de moeders de moskee. Wanneer ik even later die dag terugkom bij het kantoor van *Žene Srebrenice* tref ik Hatidza en een aantal andere vrouwen. Ik vraag naar het doel van de vredesmars. Hatidza begint te vertellen.

We willen dat de wereld weet wat er gebeurd is. We willen dat mensen weten wat ons is aangedaan en dat het nooit meer gebeurt. We praten elke maand met de media, soms alleen plaatselijk maar vaak ook nationaal en zelfs internationaal. (...) Op de vlaggen die we meedragen staan de namen van overledenen en soms een boodschap van de familie. Zo worden ze niet vergeten, door helemaal niemand. We dragen ze bij ons, alsof ze met ons meelopen.¹⁹⁷

197 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

Hatidza vertelt hoe de maandelijksse mars een manier is om de wereld te laten zien wat de vrouwen bezighoudt. Het is ook een manier om te zorgen dat de overledenen niet vergeten worden; om de overleden dierbaren aanwezig te houden in het leven van vandaag de dag. Het ritueel zorgt voor een verbinding tussen de innerlijke wereld van de moeders, die voor een groot deel lijkt te bestaan uit de herinnering aan verloren dierbaren, en hetgeen er om hen heen gebeurt.

Valentine stelt dat nabestaanden afscheid van de overledene moeten nemen wanneer hij nog niet begraven is, om vrede te kunnen hebben met het overlijden. Het lichaam van de overledene zou nodig zijn om dodenrituelen uit te kunnen voeren en het definitieve van de dood te kunnen accepteren.¹⁹⁸ De moeders van Srebrenica kunnen hun geliefden in veel gevallen niet, of niet als geheel begraven. In hoofdstuk vier is beschreven hoe een aantal van de moeders met de afwezigheid van het lichaam omgaan; in plaats van het bezoeken van een graf hebben de moeders eigen rituelen om hun dierbaren te herdenken en een band met ze te onderhouden. Binnen de organisatie is er een groot aantal gezamenlijke rituelen waardoor de moeders gezamenlijk hun geliefden herdenken en aanwezig houden in de sociale realiteit.

Corja Menken-Bekius beschrijft drie functies van rituelen, beschreven in paragraaf 2.4 van deze scriptie.¹⁹⁹ Wanneer een van de functies ontbreekt, neemt de effectiviteit van het ritueel af. De moeders van Srebrenica hebben eigen rituelen die de gebruikelijke rituelen bij een overlijden lijken te vervangen. De psychohygienische functie van de vredesmars is dat het een ordening in tijd aangeeft; in het geval van de vredesmars is het een terugblik naar het verleden: de moeders willen dat dat niet vergeten wordt. De jaarlijkse herbegravenis zorgt voor de nabestaanden die een overledene kunnen begraven voor een soort afsluiting. Voor de moeders die de lichamen van hun dierbaren niet hebben gevonden, is het een plek om te huilen, om emoties te kanaliseren. Hatidza zegt dat de elfde van juli een hele belangrijke dag voor de moeders is, en dat het voelt alsof ze met de hele familie bijelkaar zijn. De dag geeft Hatidza energie en kracht. De sociale functie van zowel de herbegravenis als de vredesmars is dat de moeders erkend worden als slachtoffers van de genocide; vanuit de hele wereld komen mensen om aanwezig te zijn bij de het jaarlijkse ritueel en in het geval van de vredesmars is er veel media aandacht. De noëtische functie is in het geval van de herbegravenis dat de moeders zich tijdens de gebeurtenis afvragen wat er gebeurd is en hoe ze daarover denken. De taal die ze gebruiken en symbolen zoals de vlaggen, drukken daarbij hun verdriet en hoop uit. Het houdt de overleden dierbaren zichtbaar en aanwezig. Uitgaande van de theorie

198 Blain, M.J., *The Politics of Death, A Sociological Analysis of Revolutionary Communication* (doctoraal dissertatie) verkregen via <http://www.bookpump.com/dps/pdf-b/1121318b.pdf>, 5 augustus 2013.

199 Menken-Bekius, *Rituelen in het individuele pastoraat*, 40-41.

van Menken-Bekius, kan gesteld worden dat de gezamenlijke rituelen van de moeders gebruikelijke rouwrituelen kunnen ‘vervangen’. Alle drie de functies zijn aanwezig, wat erop wijst dat het ritueel als ‘effectief’ beschouwd mag worden; als zinvol in het leren omgaan met het verlies van de overleden dierbaren.

Gezamenlijke rituelen helpen bij het behouden van een band en lijken ook te helpen bij het proces van betekenisgeving. Zo helpt het uitvoeren van een gezamenlijk ritueel bij het definiëren van de eigen identiteit, stelt Gert Baumann.²⁰⁰ Ook Salemink stelt dat ritueel een antwoord kan bieden op de vraag ‘wie zijn wij?’ en daarmee een identificerende werking heeft.²⁰¹ Er wordt een grens getrokken tussen de groep en anderen; door met de moeders mee te doen, zich ermee te identificeren, volgt er automatisch desidentificatie met andere groeperingen. Door desidentificatie wordt de eigen identiteit duidelijker omljnd en daarmee versterkt. Zowel bij de herbegravenis als bij de vredesmars is hier sprake van. Identificatie en desidentificatie kunnen aanleiding geven tot conflict, zoals Abraham de Swaan stelt in zijn werk *Compartimenten van vernietiging*.²⁰² In paragraaf 5.5 wordt er verder uitgeweid over conflicten in Srebrenica door identificatie en desidentificatie.

Herdenkingsrituelen helpen bij het opnieuw bepalen van hoe wij in de wereld staan, welke waarden wij willen continueren. Perry stelt dat collectieve herinnering, een gedeelde beleving van een gemeenschappelijke herkomst bij uitstek het cement zou vormen dat mensen bijeen houdt en dat groepen en identiteit vormt.²⁰³ Het helpt bij betekenisgeving; bij het herstellen en herdefiniëren van identiteit. Het is daarbij een manier om een band te houden. Zoals Hatidza zei, voelen de moeders zich bij de herbegravenis alsof ze met de hele familie bijelkaar zijn. De vredesmars is een manier om de overleden dierbaren elke maand weer aan de wereld te laten zien; om elke maand zelf stil te staan bij wat er gebeurd is, en om de wereld erbij stil te laten staan. Jos Perry stelt dat herdenken het onderbreken van de gang van alledag is, om gezamenlijk gebeurtenissen of personen uit het verleden in de herinnering terug te roepen. Zo worden de doden in leven gehouden. De vredesmars is een manier om de overleden dierbaren elke maand weer aan de wereld te laten zien; om elke maand zelf stil te staan bij wat er gebeurd is en om de wereld erbij stil te laten staan.

De moeders van Srebrenica hebben naast hun eigen rituelen zoals beschreven in hoofdstuk 4 en

200 Baumann, *Ritual implicates ‘Others’*, 97-115.

201 Salemink, *Nieuwe rituelen en de natie*.

202 Swaan de, *Compartimenten van vernietiging*.

203 Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 107.

de vredesmars en de herbegravenis nog tal van andere rituelen waarvan een groot deel van religieuze aard. Hatidza vertelde:

We bidden vaak samen en we gaan samen naar de moskee. Religie is voor ons erg belangrijk. Ik bid vijf keer per dag. God wil dat ik dat doe. Er is geen religie die je zegt dat je mensen moet vermoorden. (...) Ik ken Arabische letters, dus ik lees elke dag in de Koran. Soms samen met de moeders. Het maakt mij rustig, en het wordt gezien als een goede daad in islam. Als ik dood ben zie ik mijn zonen en mijn man weer. Dat lees ik in de Koran. Als ik dat lees voel ik me veilig. Zij zijn bij God. Bosnië was een vreselijk land om te leven tijdens de oorlog. Bij Allah is alles goed, het is daar mooi. Ze zijn daar veilig.²⁰⁴

Religie lijkt bij de moeders van Srebrenica een veelvoorkomende vorm van *coping* te zijn; het helpt hen om om te gaan met hun verlies. Hatidza gaat er vanuit dat haar geliefden bij God zijn; dat maakt haar gemis dragelijker en het biedt haar hoop dat ze hen weer zal zien wanneer ze zelf zal overlijden. De zin ‘ze zijn nu bij Allah’ heb ik veel gehoord tijdens gesprekken en interviews. Er werd veel over geloof gesproken wat laat zien dat het een rol speelt bij de omgang met gemis. Het maakt een aanhoudende band met verloren dierbaren mogelijk; het geloof in weerzien met de overledene biedt hoop en versterkt de connectie. Zo speelt religie een rol bij het houden van een band met de overleden dierbaren, maar ook bij betekenisgeving. Het verlies van de dierbaren van de moeders is bij veel vrouwen die ik sprak, waaronder Hatidza, ingepast in hun religieuze schema. Volgens McIntosh bouwt ieder mens vanaf de geboorte cognitieve schema’s op. Schema’s beïnvloeden wat er waargenomen wordt en hoe dat wordt opgevat.²⁰⁵ Wanneer een bepaalde gebeurtenis niet in het bestaande schema past, wordt de gebeurtenis zo aangepast dat het wel in overeenstemming is met het schema. Het geloof dat overleden dierbaren nu bij God zijn en dat er een moment van weerzien zal zijn maakt de omgang met en het begrip en verwerking van het verlies dragelijker. De gebeurtenis wordt in het geval van de moeders van Srebrenica zo verwoord dat het in het schema past en daardoor beter te accepteren is. Zo zegt Hatidza dat haar kinderen nu veilig bij God zijn en dat het daar mooi is. Religie lijkt zowel op individueel als op collectief vlak een grote rol te spelen bij het behouden van een band en het geven van betekenis.

Naast het reconstrueren van de identiteit en het behouden van een band, hebben de rituelen van de moeders uiteraard ook andere functies die zichtbaar zijn. Zo stelt Perry dat herdenken een roep om aandacht kan zijn, of een noodkreet. In het geval van de moeders lijkt de maandelijkse vredesmars in

204 Begovic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

205 McIntosh, *Religion-as-schema*, 171-183.

Tuzla onder andere een roep om aandacht te zijn, en een noodkreet om hulp bij het vinden van de lichamen van hun geliefden.

In deze paragraaf is beschreven hoe het uitvoeren van de gezamenlijke rituelen die de moeders van Srebrenica gezamenlijk hanteren, kunnen bijdragen aan betekenisgeving en aan het houden van een band. In de volgende paragraaf wordt beschreven hoe het voortzetten van de idealen van de overleden dierbaren kan helpen bij betekenisgeving en het houden van een band met overleden dierbaren.

5.4 'We doen het zoals zij het zouden willen'- het voortzetten van idealen

Tijdens de vredesmars in Tuzla van 11 september ontmoette ik Habiba. Toen Fatima en ik met haar aan de praat raakten nadat wij haar aanboden om te helpen met het dragen van de vlaggen, stelde Habiba voor om mij te helpen met mijn onderzoek. We spraken af in het kantoor van *Žene Srebrenice*.

Wanneer Fatima en ik aankomen bij het kantoor van de moeders in Tuzla, zitten Habiba, Hana, Nura, Jamila, Hatidza en een vijftal andere vrouwen op de veranda. Ze drinken cola en eten van de druiven die in de tuin van het pand groeien. Hana begroet ons vriendelijk en schenkt ons beide een glas cola in. De vrouwen praten over de vredesmars, ze vonden dat de opkomst niet zo groot was vandaag. Er waren vooral heel weinig jongeren. 'Eigenlijk is dat ons grootste probleem nu' vertelt Nura. 'Er zijn zo weinig jongeren die bij onze organisatie horen. En wij worden steeds maar ouder. Nu wij er nog zijn zal nooit vergeten worden wat er gebeurd is. Maar later..' De vrouwen praten nog een tijdje door voordat ze langzaam vertrekken. Een paar vrouwen gaan met de bus terug naar Srebrenica en omgelegen dorpjes, de andere vrouwen wonen in Tuzla. 'Vraag maar wat je wilt', zegt Habiba wanneer bijna iedereen vertrokken is. Nog voordat ik een vraag kan stellen begint ze te vertellen:

Ze gingen door de bossen, mijn man en mijn oudste zoon. Mijn man heeft het overleefd. Hij is verlamd geraakt. Ik heb ook nog een dochter die in Sarajevo woont. Mijn zoon hebben ze gepakt. Hij leeft niet meer. Zijn lichaam werd in 1997 gevonden. (...) Onze kinderen verdienen dat we alles doen wat we kunnen om te komen tot gerechtigheid. We doen het niet alleen voor onszelf, we doen het voor hen. We willen niet dat dit ooit weer gebeurt. We willen doen wat onze kinderen zouden willen. We willen strijden voor hun dromen. We willen een betere maatschappij opbouwen. We bedenken wat onze kinderen zouden hebben gewild, en daar strijden we voor. Voor hun dromen. Ik wil een waardige moeder zijn voor mijn zoon en dochter en een goede vrouw voor mijn man. Ook al is mijn jongen er niet meer. Ik wil doorleven zoals hij dat zouden willen en ik wil dat Bosnië weer zo vredig wordt als het onder Tito was. Dat wil mijn dochter en dat zou mijn zoon ook willen, dat willen we

allemaal. We moeten strijden voor de volgende generaties. Zodat zij het leven kunnen leiden dat onze kinderen zouden hebben gewild. Het voelt alsof ik dat aan mijn kinderen verplicht ben.²⁰⁶

Habiba vindt dat ze verplicht is aan haar kinderen om te zorgen voor een Bosnië-Herzegovina waarin zij (hadden) willen leven. Daarbij wil zij een goede moeder zijn, waardoor ze keuzes maakt die haar kinderen ook zouden maken. Marwit en Klass stellen dat een overledene een rol kan blijven spelen in het leven van de nabestaande, door het overnemen of verwerpen van een morele positie zoals de overledene dat ook deed.²⁰⁷ Door idealen en waarden van de overledenen voort te zetten, kan de nabestaande een band houden met de overledene. Door actief te zijn bij de moeders van Srebrenica, leeft Habiba de idealen na die haar zoon ook had. Ze wil waarmaken wat haar zoon voor haar zou hebben gewild en ze wil ondanks zijn afwezigheid de moeder zijn die hij zich zouden hebben gewenst. Dit geeft Habiba de kans om haar zoon om zich heen te houden en de herinnering aan hem levend te houden. De aanhoudende band tussen Habiba en haar zoon vindt zijn oorsprong gedeeltelijk in Habiba's gevoel van verbintenis met haar kind, om hun idealen na te leven. Ze uit dit door actief te zijn bij de moeders van Srebrenica. Zo kan gezamenlijke actie gezien worden als middel om een band te onderhouden met haar overleden zoon. Voor Habiba is het strijden voor waarheid en gerechtigheid een onderdeel van een goede moeder en goede echtgenote zijn en een deel van de voortgezette band met haar zoon. Door geen lid meer te zijn van de moeders van Srebrenica en door te stoppen met strijden, zou het voor haar kunnen voelen alsof ze de idealen van haar kinderen opgeeft.

Veel van de vrouwen die ik sprak zeiden dat ze een bepaalde vorm van verplichting voelden tegenover hun dierbaren. De vrouwen voeren actie gebaseerd op gedeelde ervaringen van verlies en hun individuele gevoel van verplichting. De aanhoudende banden van de vrouwen die zo verwezenlijkt worden, worden zo gemeenschappelijk. Zo kan een voortgezette band ook leiden tot een gevoel van verbinding onder de overlevenden. De moeders verenigden zich en gingen niet alleen leven uit de herinnering aan hun eigen dierbaren, maar strijdden voor alle 8000 slachtoffers.

Ik geloof dat iedereen krijgt wat hij of zij verdient. Bosnië zou een vrij land moeten zijn, maar dat zijn we nog steeds niet. Al generaties lang wil mijn familie vrijheid. Nu mijn kind dood is, vecht ik alleen maar harder. Alles gebeurt met een reden. Na de dood van Badir wist ik dat ik moest vechten. Als ik alleen maar verdrietig zou zijn zou hij niet trots op me zijn en was zijn dood helemaal voor niets geweest.(..) Ik heb zoveel van Badir gehouden. Het verlies van een kind is het ergste wat je kan overkomen. Als je zelf kinderen hebt zul je het begrijpen. Mijn

206 Muratovic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

207 Klass, *Grief and the Role of the Inner Representation*, 288.

dochter heeft vorig jaar een zoon gekregen, hij heet ook Badir. Ik geef hem alle liefde die ik niet meer aan mijn zoon heb kunnen geven. Ik hou van de kleine alsof het mijn eigen kind is. Het verlies van een kind maakt je kapot van binnen, echt kapot. Ik heb het voorrecht om een zoon te hebben als Badir. Ook al leeft hij niet meer, door hem en door mijn dochter weet ik hoe diep liefde kan gaan. Ik weet dat ik hem weer zal zien. Ik bid iedere dag vijf keer en ik doe wat ik kan om een goed leven te leiden. Ik strijd voor een betere wereld, met de andere moeders.²⁰⁸

Het voortzetten van bepaalde idealen lijkt ook een rol te spelen bij het geven van betekenis aan het verlies van dierbaren. Het biedt de vrouwen hulp bij de reconstructie van de identiteit. Volgens McAdams zijn er twee manieren waarop een ingrijpende gebeurtenis de identiteit kan beïnvloeden. Zo kunnen slachtoffers hun identiteit blijven ontlenen aan de slachtofferrol, waar anderen een nieuwe identiteit vormen gebaseerd op nieuwe doelen voor de toekomst en zich kunnen verzoenen met de gebeurtenissen in hun leven.²⁰⁹ *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* bieden doelen waaraan de moeders hun identiteit kunnen ontlenen. McAdams beschrijft het omzetten van een negatieve gebeurtenis als *redemption*: een negatieve gebeurtenis wordt omgezet in een positieve gebeurtenis.²¹⁰ Habiba zegt door haar zoon geleerd te hebben hoe diep liefde kan gaan. Het verlies van Badir zet haar aan om te strijden voor gerechtigheid. Zo is de afschuwelijke ervaring van moord op een geliefde omgezet in iets wat positief genoemd zou kunnen worden; het gevoel van diepe liefde en de motivatie om te strijden voor een betere wereld.

Een nabestaande ondervindt bij *redemption* veel nare gevoelens, maar de hoop op een ultieme beloning houdt hem of haar staande. Op deze manier reconstrueren personen hun levensverhaal na een traumatische gebeurtenis. De moeders geloven dat zij hun geliefden zullen weerzien. Sommigen van hen geloven dat het moment van weerzien zal plaatsvinden wanneer zij in de hemel komen, zoals Habiba. Anderen hopen dat hun geliefde nog leeft. Zo is de strijd van de moeders om hun overledenen terug te vinden tweeledig; enerzijds geloven zij dat ze in de hemel komen wanneer zij leven zoals het door God bedoeld is, wat in het geval van Habiba inhoudt dat zij doorgaat met hun strijd voor gerechtigheid. Anderzijds hopen zij in leven herenigd te worden met hun geliefden door de waarheid achter de misdaden te herhalen.

Religie heeft een helpende werking bij betekenisgeving, evenals het gevoel om te moeten strijden voor een betere toekomst in het licht van de overleden dierbaren. Het ‘gelukkig en trots maken’ van de overleden dierbaren is een doel voor de moeders. Het lijkt ze de kracht te geven om door te gaan met

208 Muratovic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

209 Bohlmeijer, *Levensverhalen*, <http://www.canongerontologie.nl/individu/levensverhalen..>

210 McAdams, *Turns in the road*, 4.

leven; de kracht om te blijven strijden. Het geven van betekenis aan een traumatische gebeurtenis als het overlijden van je dierbaren lijkt moeilijk en misschien wel onmogelijk. Toch lijkt er bij de moeders sprake te zijn van *redemption*; ze hopen op een betere toekomst voor Bosnië, zoals hun eigen kinderen dat ook gewild zouden hebben.

In deze paragraaf is beschreven hoe het gevoel van verplichting jegens overleden dierbaren rondom het in stand houden van hun idealen, kan helpen bij het geven van betekenis aan het verlies en aan het houden van een band met de overleden dierbaren. In de volgende paragraaf wordt gesproken over het verantwoordelijkheidsgevoel dat de moeders lijken te ervaren jegens de maatschappij van Srebrenica en de rest van Bosnië-Herzegovina.

5.5 ‘Bosnië heeft ons nodig’ – strijden voor de maatschappij

Habiba voelt zich niet alleen verantwoordelijk richting haar overleden dierbaren, ze lijkt ook een bepaald verantwoordelijkheidsgevoel te ervaren richting de Bosnische samenleving. Ik vraag haar hoe er door buitenstaanders op de moeders als organisatie gereageerd wordt.

De regering werkt ons op alle fronten tegen, maar door veel andere mensen worden wij niet gezien als vervelende politieke actoren maar als weduwen en moeders. De regering en de Servische politie heeft ons nooit serieus genomen en veel Servische inwoners van Srebrenica ook niet. Daarbuiten behandelen de meeste mensen ons met respect. Hatidza en Hana worden vaak gevraagd voor interviews of als spreker bij belangrijke gebeurtenissen. Mensen kennen hun naam, ze willen graag dat de naam van hun organisatie aan de naam van de moeders van Srebrenica verbonden wordt zodat mensen zien dat ook de moeders hun initiatieven steunen. Natuurlijk voelt het goed dat mensen ons respecteren. We zijn trots op wat we doen en door het respect wat we krijgen weten we dat het niet voor niets is en dat we door moeten gaan met onze werkzaamheden, omdat het ook voor anderen belangrijk is.²¹¹

De specifieke positie die de vrouwen van Srebrenica innemen in de Bosnische samenleving werd mij aan de hand van verschillende dingen steeds duidelijker. Aan de wand van het kantoor van *Žene Srebrenice* hangen onderscheidingen die de vrouwen hebben gekregen voor hun inzet voor vrouwen en kinderen. De maandelijkse vredesmars in Tuzla wordt bezocht door veel mensen van buitenaf. Er lopen niet alleen vrouwen van *Žene Srebrenice* en zusterorganisaties mee, ook andere organisaties die niet direct in verbinding staan met de slachtoffers van de genocide gaan mee door de straten van Tuzla. Tijdens de mars,

211 Muratovic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

waarbij vroeger zoveel mogelijk lawaai werd gemaakt maar die tegenwoordig uitgevoerd wordt in de vorm van een stille tocht, blijven voorbijgangers stilstaan. Gesprekken op terrassen vallen stil. De vredesmars creëert een ambiance van eerbied in de stad. Wanneer de moeders stilstaan op het plein van Tuzla worden ze geïnterviewd door journalisten van de nationale televisie en kranten. Dit gebeurt iedere maand.

De moeders nemen een centrale positie in in de Bosnische maatschappij. Ze zijn betrokken bij politieke acties waardoor ze een band houden met hun overleden dierbaren. De erkenning die de vrouwen ervaren onder de mensen van de Bosnische samenleving geeft hen het gevoel zinvol werk te doen. Er is niet alleen een gevoel van verantwoordelijkheid richting overleden dierbaren, maar ook richting de maatschappij. Dit gevoel lijkt voor de moeders een stimulans te zijn om actief te blijven en daarmee de overledenen in leven te houden.

Door voort te leven op een manier waarvan de moeders van Srebrenica denken dat hun dierbaren het hadden gewild, houden de vrouwen hun geliefden present en staan ze hen toe hun leven te beïnvloeden. De moeders trachten uit naam van de overledenen voor verandering te zorgen in de maatschappij. Ze wisselen verhalen uit over hun geliefden en ondernemen gezamenlijk actie wat hun lijkt te helpen in hun omgang met verlies. De activiteiten van de vrouwen die bestaan uit demonstraties, het ondersteunen van andere groepen in de maatschappij en het voeren van processen tegen onrecht worden allemaal gedaan uit naam van de 8000 moslim mannen en jongens die tijdens de Bosnische Burgeroorlog zijn verdwenen. Zo delen de moeders hun banden met overleden dierbaren niet alleen onderling, maar ook met de rest van de samenleving. Zo maken ze de overledenen niet alleen een deel van hun eigen sociale realiteit, maar ook een deel van de sociale realiteit van de maatschappij.

De moeders krijgen veel erkenning van het islamitische deel van de regering van Bosnië-Herzegovina en de moslimbevolking in het land. De Bosnisch-Servische president heeft excuses gemaakt voor de gebeurtenissen in 1995, maar ontkent de meerderheid van de Serviërs dat er sprake is geweest van genocide. In officiële statistieken betwisten zij het aantal slachtoffers dat is gevallen.²¹² De moeders benadrukken in publieke toespraken vaak hoe cruciaal het is om tot gerechtigheid te komen voor hen die verantwoordelijk zijn voor de genocide, om zo een onterecht gevoel van collectieve verantwoordelijkheid bij de Serviërs te voorkomen en te voorkomen dat alle Serviërs gehaat worden, alleen omdat de daders Servisch zijn. In een gesprek met Hana zei zij het volgende over haar emoties ten opzichte van de Serviërs:

212 Pestalic, D., persoonlijke communicatie op 10 september 2013 te Srebrenica, Bosnie-Herzegovina.

Wanneer ik de loodgieter bel, weet ik niet of hij ook mensen vermoord heeft in de oorlog. Ik heb mezelf geleerd er niet over na te denken. Srebrenica is waar ik wil zijn, mijn meest gelukkige jaren heb ik hier beleefd. Ik heb dus geen keus, ik zal moeten accepteren dat ik omringd ben door mogelijke oorlogscriminelen. Srebrenica is voor mij de hemel geweest, maar ook de hel. Toch zou ik nergens anders willen wonen. Srebrenica is mijn thuis. We willen Srebrenica weer tot een mooie stad maken, waarin we vreedzaam met z'n allen kunnen leven.²¹³

Srebrenica wordt bewoond door Bosniakken en Bosnische Serviërs. Het conflict tussen de bevolkingsgroepen, dat in 1995 leidde tot de genocide, zorgt zoals eerder gesteld vandaag de dag nog steeds voor spanningen. Damir Peštalić, de hoofdimam van Srebrenica, bevestigde dat. Het conflict wat er speelt, of in dit geval wellicht beter gezegd: de spanning die er tussen beide groepen heerst, werd door de moeders vaak genoemd. Ook de strijd die zij voeren tegen de Bosnische regering, de Nederlandse overheid en de Verenigde Naties was dikwijls onderwerp van gesprek. De moeders van Srebrenica voeren een gezamenlijke strijd om erkenning en om hun doelen te behalen, maar ook om op te komen voor jongeren en voor zwakkeren in de samenleving. Gebaseerd op een gevoel van gezamenlijke strijd en gedeelde ervaringen lijken de moeders een ruimte te hebben gecreëerd waarin ze zich thuis voelen. In de organisatie wordt de strijd gevoerd voor alle slachtoffers en niet voor individueel verlies. Zo is de aanhoudende band geïntegreerd in het sociale netwerk van de rouwende. Hana vertelde het volgende over de strijd die de moeders voeren:

We strijden niet alleen voor waarheid en gerechtigheid omtrent onze overleden dierbaren, we strijden er ook voor om te mogen doen wat we willen doen. Om gerechtigheid voor onszelf te krijgen. Zo is er in Srebrenica geen enkele Bosniak met een baan; alle banen in de stad zijn ingenomen door Serviërs. Zij wonen in de mooiste huizen. De politie in Srebrenica is Servisch. Toen ik op een dag met een aantal moeders bloemen wilden neerleggen in Potočari, werden we tegengehouden door een wegversperring. Samen met een andere moeder haalden we de versperring weg. Toen zijn we gearresteerd en moesten we ieder 200KM betalen als boete. Ze houden geen rekening met ons. Maar wij gaan door. We hebben genoeg om voor te vechten. Alles wat we bereiken wordt gezien als een overwinning.²¹⁴

Het conflict en de heersende spanning lijken de moeders hechter te maken als groep. Zo kunnen de moeders steun bij elkaar vinden wanneer ze te maken krijgen met weerstand van buiten de groep bij hun

213 Catic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

214 Idem.

activiteiten. Daarnaast lijkt het conflict te zorgen voor een sterk identiteitsbesef; het werkt mee aan de reconstructie van het levensverhaal en de identiteit. De levensverhalen van de moeders beïnvloeden elkaar onderling en helpen zo bij het vaststellen van de identiteit. Datzelfde geldt voor de normen, waarden, moralen en tradities die gehanteerd worden binnen *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice*; ook die zorgen ervoor dat de identiteit van de leden bepaald wordt. Het gezamenlijk strijden voor een doel en daaruit voortkomend het gezamenlijk strijden tégen een andere groepering of andere groeperingen wat desidentificatie met zich meebrengt, zorgen dat groepsidentiteit van de moeders van Srebrenica wordt gedefiniëerd en bevestigd. Abraham de Swaan stelt dat relaties met anderen de identiteit van het individu vormen: de moeders voelen zich verbonden en zien zichzelf als een hechte groepering.²¹⁵ Door zich te identificeren met de andere moeders en de organisatie, is er sprake van desidentificatie met de ‘buitenwereld’; de Bosnische Serviërs. Andersom is het zo, dat de Bosnische Serviërs zich in de ogen van de moeders desidentificeren met de moeders door zich respectloos te gedragen jegens hen. Zo worden de grenzen tussen beide groepen verduidelijkt,

De moeders lijken hun ‘nieuwe’ levensverhaal voor een groot deel aan *Žene Srebrenice* of *Majke Srebrenice* en hun acties te onttrekken. Door de organisatie hebben ze een doel en een groep waar ze bijhoren. Door de strijd groeit het saamhorigheidsgevoel en daarmee het identiteitsbesef. De rol van de groep in de strijd, die deels gevoerd wordt uit plichtsgevoel jegens verloren dierbaren en andere Bosniakken, is dat het de identiteit reconstrueert. Daarbij geeft het de moeders een doel, zo is het overlijden van hun dierbaren niet helemaal voor niets geweest. Ook dat is een vorm van *redemption*; de negatieve ervaring van het verlies van dierbaren lijkt te worden omgezet in strijdlust voor het verbeteren van de situatie. De moeders strijden niet alleen voor zichzelf en hun dierbaren, maar voor heel Bosnië-Herzegovina en de rest van de wereld. De manier waarop er door de moeders van Srebrenica met rouw wordt omgegaan, lijkt kracht te geven voor politieke actie.

In de voorgaande paragrafen is besproken hoe de moeders van Srebrenica op collectief vlak omgaan met het verlies van hun dierbaren en de afwezigheid van de lichamen, en hoe zij een band houden en betekenis geven aan het verlies. In de volgende paragraaf wordt uiteengezet wat het verband is tussen het houden van een band met overleden dierbaren, het geven van betekenis aan het verlies en politieke actie bij de moeders van Srebrenica.

215 Swaan de , *Compartimenten van vernietiging*, 14.

5.6 Empowerment en actie

Langzaamaan heeft mijn verdriet in de afgelopen achttien jaar plaats gemaakt voor woede. Haat voel ik niet, maar ik ben zo ontzettend kwaad. Misschien niet eens *per se* op de moordenaars van mijn man en kinderen, meer op het onrecht. Hoe kunnen mensen zo ijskoud zijn? (...) Ik besloot me aan te sluiten bij de moeders van Srebrenica om iets te kunnen doen voor de wereld.²¹⁶

Fatima en ik zitten samen met Nura, Hana en Jamila in de tuin van het huis in Tuzla waar het hoofdkantoor van *Žene Srebrenice* gevestigd is. Jamila begint steeds harder te praten wanneer ze vertelt over de reden waarom ze zich in 2000 aansloot bij de moeders. Haar stem breekt wanneer ze vertelt dat ze vooral boosheid voelt. Nura, die naast Jamila zit, legt haar hand op de arm van Jamila en zegt:

Jamila trekt zich het leed in de wereld erg aan. Eigenlijk doen we dat allemaal. Het voelt heel oneerlijk wanneer een geliefde wordt afgenomen, je bent zo hulpeloos, het is zo onmenselijk. Je kan toekijken hoe de wereld elkaar deze gruwelijke daden aandoet, maar je kan ook iets proberen te doen. Dat zit hem vooral in het bewust maken van de wereld, en dan met name van de jonge generatie. Zij moeten weten waartoe mensen in staat kunnen zijn. Ze moeten weten dat haat niets oplost. Dat het iets verschrikkelijks is. Daar willen we voor strijden. Het mag nooit, nooit meer gebeuren.²¹⁷

Ook Branka Antić, de hoofdarts van *Snaga Žene* vertelde tijdens mijn bezoek aan haar organisatie over de woede die ze zag bij de moeders, vooral toen de organisatie net opgericht was. Ze vertelde me hoe de vrouwen zich na de genocide dood zeiden te voelen; ze voelden zich vermoord. Branka had de moeders medische hulp gegeven vlak na de genocide en ervoer daarbij dat sommige vrouwen volledig verstomd waren. Ze leken gevoelloos en zaten alleen maar in de kampen op een bankje te wachten totdat hun mannen en zonen terug zouden komen. Het enige wat veel van de vrouwen in hun leven hadden geleerd, was hoe ze hun gezin draaiende hielden en hoe ze konden zorgen voor hun echtgenoot en hun kinderen. Er was een groot zwart gat. In de loop der jaren zag Branka hoe een deel van de vrouwen opstond tegen het onrecht dat hen was aangedaan. Deze vrouwen richtten *Žene Srebrenice* op of sloten zich erbij aan. Branka vertelde:

Er vond een omslag plaats bij een groot aantal van de vrouwen. Ze wilden rechtvaardigheid en gingen niet langer zitten wachten tot hun geliefden terug zouden komen. Ze gingen demonstreren en kwamen voor zichzelf op. Zo is de maandelijkse vredesmars door Tuzla ontstaan. Vroeger liepen de vrouwen met veel kabaal over straat, je

216 Jagic, J., persoonlijke communicatie op 17 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina

217 Cilic, N., persoonlijke communicatie op 17 september 2013 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina

kon zien hoe kwaad ze waren. Ze maakten zoveel mogelijk geluid om zoveel mogelijk aandacht te krijgen. Nu is de mars veranderd in een stille tocht, om stil te staan bij de overleden dierbaren.²¹⁸

Volgens Holst-Warhaft kan rouw een middel zijn om politieke veranderingen door te voeren omdat het passie en innerlijke kracht kan opwekken. Het kan de basis zijn voor *empowerment*: een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen een greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie. Organisaties, gemeenschappen en individuen worden opnieuw de baas in hun eigen verhaal. De moeders van Srebrenica lijken *empowerment* te verwerven binnen hun organisatie. De vrouwen beschikken over controle; ze maken hun eigen keuzes, stellen eigen doelen en strijden daarvoor. De groep helpt elkaar en ondersteunt elkaar waardoor de moeders zich krachtig zeggen te voelen. Kritisch bewustzijn wordt de moeders onderling aangeleerd waar het nog niet aanwezig was. Rechtvaardigheid in de maatschappelijke orde staat bij de moeders hoog in het vaandel. Ze strijden voor gelijkheid, en niet alleen voor henzelf.

Door te participeren in het streven naar verbeteren en in het ondernemen van actie, verminderden de gevoelens van machteloosheid bij de moeders. Ze kregen een gevoel van controle. Uit uitspraken van de moeders blijkt dat zij zich na de genocide verstomd voelden. Ze wisten niet wat ze moesten doen en zoals Branka Antić zei, zaten ze voornamelijk te wachten op de thuiskomst van geliefden, die in veel gevallen uitgesloten leek te zijn. Door onderdrukking en politieke wapens als het vermoorden en laten verdwijnen van 8000 mannen, vond er *disempowerment* van de vrouwen plaats. Na de genocide waren de moeders machteloos en wisten ze niet wat ze moesten doen. Pas later leken ze een actief gevoel van boosheid te gaan ervaren dat hun kracht gaf. De moeders steunden elkaar waardoor de afzondering van anderen, wat in het geval van de moeders de afzondering van hun verdwenen geliefden betekent, opgevangen leek te worden door betekenisvolle relaties die ze onderling opbouwden. Verdriet en boosheid kon gedeeld worden, en zo ook de banden tussen de moeders en hun overleden dierbaren. Zoals Leslie stelt, kan het vormen van een sociale beweging een manier zijn om gezamenlijk de identiteit te krijgen die nodig is om sociale actie te ondernemen; om empowerment te verwerven.

Er kan gesteld worden dat verlies op twee manieren kan werken. Het kan allereerst leiden tot *disempowerment*. Toen de moeders van Srebrenica hun geliefden pas waren verloren leek dit zo te zijn, volgens Branka Antić. De moeders waren verstomd en hulpeloos. De woede die de moeders voelden, leidde hen uiteindelijk echter tot een gevoel van

218 Antic, B., persoonlijke communicatie op 12 september 2013 te Tuzla.

empowerment; het zette ze aan om zich actief in te gaan zetten voor *truth and justice*. De moeders verwierven kennis en bewustzijn van hun eigen positie door deel te nemen aan *Žene Srebrenice* of *Majke Srebrenice*. Door ervaringen te delen en gezamenlijke actie te ondernemen houden ze een band met hun overleden dierbaren en gaven ze op een bepaalde manier betekenis aan hun verlies. Ze reconstrueerden gezamenlijk hun individuele identiteiten waardoor ze kennis en bewustzijn van de eigen positie vergaarden. Zo heeft ook het lidmaatschap bij *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* kunnen leiden tot *empowerment*.

5.7 continuïng bonds en meaning making door collectieve actie

Zoals in hoofdstuk vier is weergegeven, hebben de moeders van Srebrenica verscheidene manieren om op individueel vlak met het verlies van hun dierbaren om te gaan. Op uiteenlopende wijze houden ze een band met hun geliefden en integreren ze het verlies in hun levensverhaal. De aanhoudende banden worden door de activiteiten van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* collectief behouden. Uitgaande van de theorieën van Klass en Neimeyer kan gesteld worden dat een rouw alleen als groeiproces kan gelden, wanneer er een band gehouden wordt met de overleden dierbare én wanneer er betekenis gegeven wordt aan het verlies. *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* lijken op verschillende manieren bij te dragen aan het proces van betekenisgeving voor de moeders.

De moeders delen hun verhalen en ervaringen onderling. Door over hun geliefden te spreken – iets wat ze niet altijd met familieleden kunnen doen - houden de moeders hen aanwezig in hun leven. Door publieke rituelen uit te voeren, door het voortzetten van idealen en door het voeren van de *campagne for truth and justice*, zijn hun overleden dierbaren niet alleen deel van hun eigen sociale realiteit, maar ook deel van de sociale realiteit van de maatschappij. De sociale rol van de moeders is veranderd; de vrouwen zijn politieke actoren met een duidelijk doel. De moeders lijken hun nieuwe levensverhaal voor een groot deel te onttrekken aan *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice*. Door de organisatie hebben ze een doel en een groep waar ze bijhoren, wat zorgt voor een sterke identiteit. Door de strijd groeit het saamhorigheidsgevoel en daarmee het identiteitsbesef. De rol van de groep in de strijd, die deels gevoerd wordt uit plichtsbef jégens verloren dierbaren en andere Bosniakken, is dat het de identiteit reconstrueert en versterkt. Daarbij heeft het de moeders een doel, zo is het overlijden van hun dierbaren niet helemaal voor niets geweest. Er is sprake van *redemption*: de negatieve ervaring van het verlies van dierbaren lijkt te worden omgezet in strijdlust voor het verbeteren van de situatie. De moeders strijden niet alleen voor

zichzelf en hun dierbaren, maar voor heel Bosnië-Herzegovina en de rest van de wereld. Zo worden de band die zij houden met hun dierbaren collectief en sterker, en kunnen de moeders betekenis geven.

Betekenisgeving of *meaning making* bestaat volgens Neimeyer enerzijds uit het begrijpen van het verlies en het proberen om het verlies in te passen in het bestaande wereldbeeld, anderzijds houdt het in dat de identiteit van de nabestaande, die beschadigd is door verlies, gereconstrueerd dient te worden. Door lidmaatschap van *Žene Srebrenice* of *Majke Srebrenice* lijken de levensverhalen van de moeders weer significantie te geven aan de plotstructuren van het leven. Het verlies van hun dierbaren is een reden voor de moeders om actief te blijven en het actief voeren van campagne geeft hun leven een zinvolle betekenis. Hana verwoordde het treffend; toen ze sprak over haar drijfveren om actief te blijven bij de moeders:

Onze kinderen leven in ons voort. En doordat zij in ons leven, hebben wij de kracht om door te gaan, om door te leven. Als wij de strijd opgeven, geven we hen op. We moeten verder. En dat doen we samen.²¹⁹

De onzekere situatie van de dood van de overleden dierbaren van de moeders zijn van invloed op het rouwproces; de moeders blijven vechten voor duidelijkheid, waarheid en rechtvaardigheid. De zoektocht naar de waarheid, het strijden voor *truth and justice* en de manier waarop er door de moeders met rouw wordt omgegaan, lijkt hen kracht te geven. Waar de moeders van Srebrenica door de het verlies *disempowered* waren, verwerven ze een gevoel van *empowerment* binnen hun organisatie. Voor de moeders lijkt het verlies van hun dierbaren, hoe pijnlijk verlies ook is, te leiden tot een gevoel van kracht. Dit lijkt niet zo zeer voort te komen uit verdriet, maar uit woede over wat hun en hun geliefden is aangedaan. Ze houden op individueel en op collectief vlak een band met hun dierbaren en kunnen betekenis geven aan het verlies door het onderling delen van ervaringen van rouw en verlies maar ook van mooie, liefdevolle verhalen over verloren geliefden, door het uitvoeren van gezamenlijke rituelen en door het willen leven zoals geliefden dat gewild zouden hebben, zowel als moeders en echtgenotes als strijders voor een goede toekomst voor Bosnië-Herzegovina en voor waarheid en gerechtigheid.

In dit hoofdstuk is beschreven hoe de moeders op collectief vlak omgaan met het verlies van hun dierbaren. De volgende deelvragen zijn in dit hoofdstuk beantwoordt. (iii) 'Hoe zeggen de moeders van Srebrenica op collectief vlak met hun verlies om te gaan, en welke rol speelt de (langdurige) afwezigheid van het

219 Catic, H., persoonlijke communicatie op 11 september 2011 te Tuzla, Bosnie-Herzegovina.

lichaam daarbij?', (iv)'Hoe lijkt lidmaatschap van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* een rol te spelen bij het houden van een band met overleden dierbaren en bij het geven van betekenis aan het verlies?' en (v)'Hoe wordt het verdriet dat de moeders van Srebrenica onderling delen, omgezet in activiteit?

In hoofdstuk 6 worden allereerst de hoofdpunten van deze scriptie uiteengezet. Vervolgens zal de hoofdvraag van dit onderzoek, 'Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica?', beantwoord worden. Ten slotte zullen er suggesties worden gedaan voor vervolgonderzoek en zullen de tekortkomingen van dit onderzoek worden beschreven.

6. 'Zij leven in ons voort, waardoor wij kunnen voortleven'

Ik wil geen vloek, geen duisternis

Speel vanavond geen triest lied

Want stap voor stap

Hoor je de maan weer lachen.

*N. Catic*²²⁰

In dit laatste hoofdstuk zal een antwoord geboden worden op de hoofdvraag die in het eerste hoofdstuk van deze scriptie geïntroduceerd is: 'Wat is het verband tussen rouwverwerking en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica?'

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te kunnen beantwoorden, wil ik allereerst nogmaals stil staan bij de situatie waarin de moeders van Srebrenica hun dierbaren zijn kwijtgeraakt. Abraham de Swaan spreekt van 'massavernietiging', waarmee hij doelt op genocide in de ruimste zin van het woord: strikt genomen gelden veel gevallen van massavernietiging onder de Conventie niet als genocide, omdat bepaalde voorwaarden ontbreken.²²¹ Ik acht de term massavernietiging de beste benaming voor wat er in 1995 in Srebrenica plaatsgevonden heeft. De stad werd verwoest, huizen kapotgeschoten, vrouwen werden verkracht, gezinnen verscheurd, duizenden mannen werden vermoord, en tienduizenden werelden stortten in. Nu, achttien jaar na de massale vernietigingen, zijn veel van de lichamen van mannen, zonen, vaders en broers van de moeders van Srebrenica nog niet terecht. Een aantal lichamen werd vrij snel na de genocide gevonden, de meesten pas jaren later. Bij een vondst van 15% van een lichaam mag het begraven worden. Veel van de lichamen die de laatste jaren gevonden zijn, waren volledig aan stukken.

Hoe hebben de moeders van Srebrenica hun leven na de genocide weer opgepakt? Waar hebben zij de kracht vandaan gehaald om te strijden voor verandering na wat zij hebben meegemaakt in '95? En wat leert dit ons over mogelijke strategiën om om te gaan met met de gevolgen van oorlog en massavernietiging? In het eerste deel van dit hoofdstuk zal ik de inzichten en resultaten uit de vorige hoofdstukken combineren om tot een antwoord te komen op de vraag wat het verband is tussen individuele rouwverwerking en collectieve activiteit bij de moeders van Srebrenica. Vervolgens zal ik terugkijken op

220 Catic, *Ljudi Beznada*, 41.

221 Swaan de, *Compartimenten van vernietiging*, 14.

mijn eigen onderzoek en ten slotte zullen er suggesties aangedragen worden voor verdere studie naar rouw en de moeders van Srebrenica.

6.1 Conclusie

De collectieve activiteiten van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice*, helpen de moeders om een band te houden met hun overleden dierbaren en om betekenis te geven aan het verlies dat op zeer complexe wijze heeft plaatsgevonden. Door collectieve activiteiten in de vorm van gesprekken, herdenkingsrituelen en het strijden voor *truth and justice*, blijven de geliefden aanwezig in de persoonlijke en sociale realiteit van de moeders. De gezamenlijke activiteiten helpen de moeders bij *meaning making*: door het construeren van een gezamenlijk narratief kunnen betekenis-structuren in het zelf-narratief van de moeders gereconstrueerd worden. De collectieve activiteiten geven de moeders nieuwe doelen in het leven. Door de gezamenlijke activiteiten lijkt het toch mogelijk te zijn om het verlies, hoe gruwelijk de omstandigheden ook zijn geweest, een plek te geven. Door te participeren in de strijd voor verbetering lijken de gevoelens van machteloosheid van de moeders af te nemen. In plaats daarvan ervaren ze het gevoel belangrijk te zijn en ergens naartoe te leven. De collectieve activiteiten van de moeders van Srebrenica geven hen een gevoel van *empowerment*. De titel van dit hoofdstuk, *zij leven in ons voort waardoor wij kunnen voortleven*, is ontleend aan het antwoord van Hana op de vraag wat haar drijfveren zijn om actief te blijven bij de moeders van Srebrenica. Hana bedoelt ermee dat de overleden dierbaren aanwezig blijven in de realiteit van de moeders en dat dat hen de kracht geeft om verder te gaan.

De moeders van Srebrenica organiseerden zich in de jaren na de Bosnische Burgeroorlog. Hun voornaamste doel is het bereiken van *truth and justice* en het terugvinden van alle mannen en jongens die bij de genocide van Srebrenica om het leven kwamen. De moeders verloren hun geliefden aan genocide. Nadat hun mannen en zonen vermoord waren, voelden de vrouwen zich machteloos. Later maakte een gevoel van machteloosheid plaats voor woede. In het proces van rouw is het belangrijk om te weten wat er gebeurd is. De moeders wilden weten wat er gebeurd was en waar hun geliefden waren en dat zette hen aan tot actie. Zoals Gail-Warhaft stelt, kan rouw innerlijke kracht opwekken. Bij een aantal vrouwen wekte het verlies een gevoel van *empowerment* op, waardoor ze zich actief gingen inzetten voor waarheid en gerechtigheid. Een andere reden voor het ontstaan van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* heeft te maken met desidentificatie van de Bosnische Serviërs. Omdat de moeders na de genocide achter bleven met het gevoel van leegte en wanhoop door het verlies van hun geliefden en de afwezigheid van de lichamen, gingen ze op zoek naar nieuwe identificaties. Het asymmetrisch geweld dat door de Bosnische

Serviërs en Serviërs op de Bosniakken uitgeoefend was, maakte dat de overlevenden zich sterk met elkaar gingen identificeren. Zoals Abraham de Swaan stelt: ‘‘Wie in een situatie van toenemende wetteloosheid ziet dat anderen zich aaneensluiten als Serviërs, kan maar beter toevlucht zoeken bij verwante anti-Serviërs, zelfs als die daarbij opnieuw uitgevonden moeten worden, bijvoorbeeld als Bosnische moslims of Bosnische Kroaten.’²²² De moeders, vrouwen die hun mannen, zonen, vaders en echtgenoten verloren waren door de massamoorden in 1995 in Srebrenica, verenigden zich.

De moeders hebben allemaal een eigen manier om met het verlies van hun dierbaren om te gaan. Er is er in veel gevallen geen confrontatie met de materiële realiteit van de dood geweest, omdat veel lichamen pas na jaren of helemaal niet gevonden zijn. Hatidza, die delen van het lichaam van haar zoon heeft kunnen begraven, erkent de stoffelijke resten niet als haar zoon. ‘‘Ik heb een kind gebaard, niet een paar botten’’ zegt ze daarover. Christine Valentine stelt dat de dood door het gebrek aan confrontatie met het (gehele) lichaam onzeker kan blijven, wat ervoor zorgt dat niet *per se* de dood ervaren wordt, maar alleen het verlies van een dierbare.²²³ Dit maakt de omgang met het verlies moeilijker en het behouden van een band gecompliceerder. Hatidza houdt een band met haar overleden man en zonen door middel van objecten. Zo draagt ze een knikker bij zich; voor haar schuilt daarin een deel van de identiteit van haar zonen. Jamila, die haar drie zonen verloor, spreekt nog steeds tegen haar kinderen alsof ze erbij zijn. Haar manier van omgang met het verlies van haar kinderen is veranderd toen de lichamen van haar kinderen geïdentificeerd en begraven waren; na de vondst van de lichamen lijkt ze, voor zover dat mogelijk is, hun dood te hebben geaccepteerd. De psycholoog Robert Neimeyer stelt dat het behouden van een band met de overledene gezien kan worden als constructief in het omgaan met verlies, wanneer er sprake is van *meaning making*: de mogelijkheid om betekenis te geven aan het verlies.²²⁴ De moeders proberen het verlies van hun dierbaren op individueel vlak in te passen in hun zelf-narratief op verschillende manieren. Hatidza en Hana zeggen dat hun geliefden hun kunnen zien en dat ze trots op hun zijn. Jamila heeft het gevoel dat ze nog steeds bij hun geliefden is, maar dan in een andere wereld. Religie lijkt veel van de moeders steun te bieden bij het geven van betekenis aan het verlies, niet alleen op individueel vlak, maar ook binnen de organisaties.

222 Swaan de, *Compartimenten van vernietiging*, 187.

223 Valentine, *The role of the corpse*, 2

224 Neimeyer, *Continuing bonds and reconstructing meaning*, 715-738. Zie ook: Attig, T., *Relearning the world: making and finding new meanings*. In: Neimeyer: *meaning construction and the experience of loss*.

De band die de moeders van Srebrenica houden met hun geliefden, wordt voortgezet door hun collectieve activiteiten bij *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice*. Door verhalen over overleden dierbaren te delen, wordt de band met de dierbare ook collectief behouden. Veel van de moeders hebben geen familie meer; voor hen is het belangrijk om hun verhalen kwijt te kunnen en zo innerlijke representaties van de overledene te kunnen reconstrueren. Wat betreft *meaning making*, is de sociale omgeving van grote invloed bij het reconstrueren van het zelf-narratief; door het construeren van een gezamenlijk narratief kunnen betekenis-structuren in het zelf-narratief van de moeders gereconstrueerd worden. De activiteiten van de moeders van Srebrenica, met name de strijd voor waarheid en gerechtigheid, geeft de moeders het gevoel iets te betekenen; iets zinvol te doen. Hana zegt het gevoel te hebben dat Bosnië haar en de andere moeders nodig heeft en dat de vrouwen het daarbij aan hun dierbaren verplicht zijn om te vechten voor een betere toekomst voor de volgende generaties; zo zetten de moeders de idealen van hun geliefden voort, waardoor zij in de sociale realiteit aanwezig blijven. Er is een nieuw doel voor de moeders, wat ervoor zorgt dat hun zelf-narratieven weer coherent worden. Ook de rituelen die de moeders uitvoeren helpen zowel bij het houden van een band met de overleden dierbaren als bij het geven van betekenis. Het helpt de moeders bij het reconstrueren van hun zelf-narratief. Rituelen brengen identificatie met zich mee met de groep en daarmee disidentificatie met de Bosnische Serviërs en de Serviërs. Identificatie zorgt voor emotionele betrokkenheid en biedt de moeders de kans om een gezamenlijk narratief te ontwikkelen waarbinnen zij hun eigen zelf-narratief of identiteit kunnen reconstrueren.

Bij de moeders van Srebrenica lijken het proces van rouw en hun collectieve activiteiten nauw verweven te zijn. Door de activiteiten houden ze een band met hun overleden dierbaren, en door het verlies van hun dierbaren zijn ze politiek actief. De activiteiten van *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* zorgen er op die manier voor dat de moeders grip krijgen op hun situatie, dat ze *empowerment* ervaren. De aanhoudende band, de voortgezette aanwezigheid van de overledenen in de levens van de moeders, maakt dat de moeders nog steeds bewogen en beïnvloed worden door hun geliefden.

Volgens moderne rouwmodellen, die er vanuit gingen dat de reactie op verlies niet universeel is, dat rouw een levenslang proces is en dat het beëindigen van de relatie met een overleden dierbare niet noodzakelijk is om 'gezond' te rouwen. De moeders van Srebrenica lijken een bewijs te zijn van de notie dat rouw niet gezien kan worden als een verschijnsel dat zonder meer in een universeel model kan worden gedrukt. Er zijn veel factoren die het rouwproces van de moeders uitzonderlijk maken, waaronder de

(langdurige) afwezigheid van de lichamen van overleden dierbaren. Daarbij lijkt het feit dat de moeders hun geliefden aanwezig houden in hun dagelijkse realiteit niet per definitie ‘ongezond’ te zijn; de moeders maken een krachtige indruk en worden gezien als een voorbeeld van de *civil society*. De collectieve activiteiten van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* lijken de moeders kracht te geven, juist omdat het de vrouwen een manier biedt om een band te houden met hun overleden dierbaren en om een nieuwe betekenis te geven aan hun eigen bestaan en het verlies van hun overleden geliefden. Door het delen van hun ervaringen van rouw en verdriet, waar naast veel pijn ook liefde uit spreekt, creëren de vrouwen doelen en dromen voor de toekomst. Door *gedeeld verlies*, ontstaan zo *gedeelde dromen*, die de moeders de kracht geven om verder te gaan.

6.2 Reflecties over het onderzoek

Ondanks dat de moeders van Srebrenica onderling veel zaken delen, is het belangrijk om stil te staan bij het feit dat niet gezegd is dat de uitspraken in deze scriptie voor alle moeders gelden. Met dit onderzoek heb ik juist getracht te laten zien dat rouw voor geen enkel individu gelijk is. Klassieke rouwmodellen waarin beweerd wordt dat mensen in rouw een bepaald faseplan doorlopen en daarna genezen zijn van rouw, blijken door dit onderzoek niet altijd op te gaan. Klass stelt dat er bij onderzoek naar rouw altijd rekening gehouden moet worden met culturele, sociale en politieke dimensies. In dit onderzoek heb ik zoveel mogelijk rekening gehouden met deze dimensies van *Majke Srebrenica* en *Žene Srebrenice* als groep, maar gezien de omvang van dit onderzoek was het onmogelijk om dieper in te gaan op deze dimensies op individueel niveau. De uitkomsten van dit onderzoek dienen daarmee niet gezien te worden als algemeen geldend voor alle moeders van Srebrenica; het is bedoeld om te laten zien hoe collectieve activiteit een positieve uitwerking kan hebben bij rouw en hoe rouw kan leiden tot activiteit en een gevoel van kracht door middel van aanhoudende banden en betekenisgeving.

Rouw na genocide is een complex onderwerp. Het afnemen van interviews bij nabestaanden van een genocide, behoeft een nauwe betrokkenheid met het thema rouw dan wel genocide en een groot empathisch vermogen. Voor mijn vertrek naar Bosnië-Herzegovina heb ik veel literatuur bestudeerd over Bosnië-Herzegovina, Srebrenica en over rouw. Tijdens mijn bezoek aan de moeders leerde ik echter dat bewustzijn en empathie belangrijkere *tools* zijn bij het verrichten van antropologisch veldonderzoek naar rouw, dan iedere vorm van feitelijke kennis. Zoals eerder gesteld was het niet mijn doel om naar algemeen geldende waarheid weer te geven wat er gebeurde tijdens de genocide, maar om de moeders een stem te geven en om te onderzoeken hoe de identiteit van de moeders vorm gekregen heeft aan de hand van hun

eigen verhalen en waarheden. Daarnaast heb ik met deze scriptie laten zien dat rouw niet in een eenduidig fasemodel gedrukt kan worden omdat er altijd rekening gehouden dient te worden met culturele, politieke en historische context. Het begrijpen en doorgronden van rouw is uiterst complex. Ik durf te stellen het persoonlijk contact met de overlevenden bij mij veel begrip heeft gecreëert over rouw in de specifieke context van de moeders van Srebrenica. Naast het feit dat het persoonlijk contact met de moeders mij veel inzicht bood, was ik zeer geholpen met de gedichtenbundel van Nihad Nino Catic, de zoon van Hana. Zoals auteur Renate van Gool ooit zei, ‘poëzie is de manier om een lelijk ding mooi te zeggen’²²⁵. Misschien zijn veel van de gebeurtenissen uit 1995 voor de moeders van Srebrenica wel te lelijk om ze in woorden te vatten. Misschien zijn ze zelfs wel te lelijk om ze te onthouden. De gedichten van Nihad en de gesprekken met de moeders hebben mij zo dicht bij hun verhalen van woede, verdriet, en liefde gebracht als ik had kunnen komen.

6.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

De aanleiding voor mij om onderzoek te doen bij de moeders vond ik in het feit dat de moeders van *Majke Srebrenice* en *Žene Srebrenice* een actieve, sterke groep vrouwen lijkt te zijn, waar er in Srebrenica ook vrouwen met een gelijksoortige historie zijn die niet actief zijn bij de organisaties en die in opvangkampen wonen en in slechte omstandigheden leven. Ik wilde onderzoeken hoe collectieve activiteit kan helpen bij rouwverwerking. Het zou interessant zijn om te onderzoeken waarom sommige vrouwen wel actief zijn bij *Žene Srebrenice* en *Majke Srebrenice* en anderen niet. Er zou onderzocht kunnen worden hoe rouwprocessen van vrouwen die niet actief zijn eruit zien in vergelijking met rouwprocessen bij de moeders.

Een belangrijke factor in het rouwproces van de moeders van Srebrenica is het feit dat de lichamen van overleden dierbaren vaak pas jaren na de genocide zijn teruggevonden en soms zelfs nog steeds afwezig zijn. Sommige vrouwen verloren een vader, anderen een broer, en sommige vrouwen, zoals Hatidza, verloren hun complete gezin. De situaties van de moeders zijn, hoe gelijk ze soms voor buitenstaanders lijken, heel verschillend. Het zou goede inzichten kunnen bieden in de verschillende effecten van rouw wanneer de verschillen tussen de moeders van Srebrenica onderzocht zouden worden. Ook zou onderzoek naar mannen die de genocide hebben overleefd nuttige informatie kunnen bieden in de verscheidene manieren waarop mensen met verlies en gemis omgaan.

225 <http://kijkuihetraam.wordpress.com/2012/04/30/uit-het-raam-rechts/>, ‘Uit het raam’, 18 maart 2014.

Ik zit in het vliegtuig na een indrukwekkende tijd in Bosnië-Herzegovina en ik vraag me af of ik ooit zal kunnen overbrengen wat ik bij de moeders van Srebrenica ervaren heb. Op mijn schoot ligt een exemplaar van de vertaalde gedichtenbundel van Nihad Nino Catic die ik van Hana gekregen heb. Ik sla het boekje open en voel een siddering door mijn lijf gaan. Ik zie Hana's gezicht voor me op het moment dat ze me uit de bundel voorlas.²²⁶ Het is alsof ik haar stem weer hoor en ze tegen haar verloren geliefden spreekt. Hardop lees ik de regels die precies lijken te zeggen waar de kracht van Hana en de andere moeders vandaan komt:

*Een geheim lint verbindt mij met jou,
En mijn stap hangt van jou af.*

²²⁶ Čatič, N.N. Ijudi Beznada / Mensen van de wanhoop (1e druk, Eindhoven 2007). Hana gaf me bij me een exemplaar van de gedichtenbundel van haar zoon. De bundel bevat de originele gedichten en de Nederlandse vertalingen.

Bibliografie

- Atkinson, R. *The Life Story Interview* (1e druk; Londen 1998).
- Baron, R., Branscombe, N. en Byrne, D., *Social Psychology* (12e druk, New York 2009).
- Baumann, G., Ritual implicates 'Others', rereading Durkheim in a plural society, in: Coppet, D. de., *Understanding Rituals* (1e druk, Londen 1992) 97 – 115.
- Behar, R., *The Vulnerable Observer. Anthropology that breaks your heart* (6e druk; Boston 1997).
- Blain, M.J., *The Politics of Death, A Sociological Analysis of Revolutionary Communication* (doctoraal dissertatie) verkregen via: <http://www.bookpump.com/dps/pdf-b/1121318b.pdf>, geraadpleegd op: 5 augustus 2013.
- Bohlmeijer, E., Mies, L. en Westerhof G. eds. *De betekenis van levensverhalen* (1e druk; Houten 2006).
- Bohlmeijer, E., *De verhalen die we leven: narratieve psychologie als methode* (Amsterdam 2007).
- Bourdieu P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Gekozen door Dick Pels.* (1e druk, Amsterdam 1989)
- Bowlby, J. 'Processes of mourning', *International journal of psychoanalysis* 42 (1961) 317-340.
- Brockmeier, J. 'Autobiographical time.' *Narrative inquiry*, 10 (2000), 51-73.
- Bruner, J. *Acts of meaning* (1e druk; Cambridge 1990).
- Campbell, D., 'Atrocity, Memory, Photography: Imaging the Concentration Camps of Bosnia - The Case of ITN versus Living Marxism Part 2', *Journal of Human Rights*, No: 2 (2002) 143-172.
- Campbell, D., 'Atrocity, Memory, Photography: Imaging the Concentration Camps of Bosnia - The Case of ITN versus Living Marxism. Part 1,' *Journal of Human Rights*, Vol:1, No: 1 (2002) 1-33.
- Catic, N., *Ljudi Beznada/mensen van de wanhoop. Poezija – poezie* (1e druk, Eindhoven 2007).
- Deveaux, M., 'Feminism and empowerment: a critical reading of Foucault'. *Feminism Studies* vol. 20 no. 2 (1994).
- Ditrich, D., en Shabad, P., *The problem of loss and mourning, psychoanalytic perspectives* (1e druk, Madison 1989).
- Duijzings, G., *Geschiedenis en Herinnering in Oost-Bosnië: De Achtergronden van de Val van Srebrenica* (Amsterdam 2002) verkregen via: <http://www.niod.nl/sites/niod.nl>, 9 oktober 2013.
- Foucault, M., 'Afterword: The Subject and Power.' In: Dreyfus H., Rabinow P. (eds) *Foucault, M.: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (Chicago 1982) 208-226.
- Freed, A.O., 'Interviewing through an interpreter', *Social Work* vol.33 no.4 (1988) 315-319.
- Freud, S., *On murder, mourning and melancholia [1917]* (5e druk, Londen 2005).

- Hallam, E. en Hockey, J., *Death, memory and material culture* (1e druk, Londen 2001).
- Hallam, E., Hockey, J., en Howarth, G. *Beyond the Body: death and social identity* (1e druk; Londen 1999).
- Hammersley, M. en Atkinson, P. *Ethnography, principles in practice* (3e druk, Londen en New York 2007).
- Heijden, van der, A.F.Th., *Tonio. Een requiemroman*. (Amsterdam 2011).
- Hennion W. & Van den Broucke S. (1999), *Toepassingsmogelijkheden van empowerment in functie van gezondheidsbevordering bij mensen in kansarme situaties*, Studie in opdracht van de Vlaamse Gezondheidsraad, Vlaams Instituut voor Gezondheidspromotie, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 94 p.
- Herman, J., *Trauma and recovery: The aftermath of violence – from domestic abuse to political terror* (New York 1997)
- Holst-Warhaft, G., *The Cue for Passion: grief and its political uses* (Londen, 2000).
- Howarth, G., *Death and Dying: A Sociological Introduction* (Cambridge 2007).
- Hussein, H., en Oyebode J.R, 'Influences of Religion and Culture on *Continuing bonds* in a Sample of British Muslims of Pakistani Origin', *Death Studies* vol.33 no.10 (2000) 890-912.
- Irwin, R., 'Culture shock: negotiating feelings in the field', *Anthropology Matters Journal* vol.9 no.1 (2007) 1-10.
- Jong de, R. *Grootmeesters van de Sociologie, Comte, Marx, Weber, Durkheim, Parsons, Elias, Berger, Habermas en Bourdieu* (2e druk, Amsterdam 1999).
- Kabeer, N., *Money can't buy me love? Re-evaluating gender, credit and empowerment in rural Bangladesh*. IDS Discussion Paper 363. (Brighton, 1998), verkregen via: <http://www.ids.ac.uk/files/Dp363.pdf> geraadpleegd op: 7 oktober 2013.
- Karremans, T., *Srebrenica: Who Cares? Een puzzel van de werkelijkheid* (Nieuwegein 1998).
- Kissane, D. 'Death and the Australian Family', In: Kellehear, A., *Death and Dying in Australia* (Melbourne 2000) 53-67.
- Klass, D. en Marwit, S., 'Grief and the Role of the Inner Representation of the Deceased', *Omega Journal of death and dying* vol.30 no.4 (1994-1995) 283-289.
- Klass, D. 'The Deceased Child in the Psychic and Social Worlds of Bereaved Parents During the Resolution of Grief', in: Klass, D., Silverman, P.R., and Nickman, S.L., eds. *Continuing bonds: New Understandings of Grief* (New York 1996) 199-215.
- Keijser, J. de, Bout, J. van den, Boelen PA, de Keijser J (eds). *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking*. (Houten, 1998).
- Klass, D., Silverman, P., Nickman, S. (eds.) *Continuing bonds, New Understandings of Grief* (13e druk, New York 1996).

- Kolsto, P. *Myths and Boundaries in South Eastern Europe* (Londen 2005).
- Kvale, S., *Interviews. An introduction to qualitative research interviewing* (London 1996).
- Lans, J. van der. 'Zingeving en zingevingfuncties van religie bij stress' in Lans, J. van der, *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen* (Tilburg 2006) 72-127.
- Lebor, A., *Slobodan Milosevic, a Biography* (Londen, 2003).
- Leslie, H. M., *Gendering trauma and healing in a post-conflict environment: las Dignas, mental health and the empowerment of Salvadoran women* (doctoraal dissertatie) verkregen via: <http://mro.massey.ac.nz/handle/10179/3997> geraadpleegd op: 4 november 2013.
- Leydesdorff, S., *De leegte achter ons laten: een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*. (1e druk, Amsterdam 2008).
- Loon, van A., *Vrouwen van Srebrenica: herdenking tien jaar Srebrenica*. (1^e druk, Amsterdam 2005).
- MacDonald, D. B., *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim centred Propaganda and the War in Yugoslavia* (Manchester 2002).
- Maes, J., *Leven met gemis: Handboek over rouw, rouwbegeleiding en rouwtherapie*. (2e druk, Leuven 2007).
- McAdams, D.P., 'Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons' *Psychological Inquiry* vol.7 no.4 (1996) 295-321.
- McAdams, D.P., 'The psychology of life stories', *Review of General Psychology*, vol:5 no:2 (2001) 100-122.
- McAdams, D.P. en Bowman, P., 'Narrating life's turning points: redemption and contamination', in: Josselson, R., & Lieblich, A. (Eds.) *Turns in the road: Narrative studies of lives in transition* (eerste druk, Washington 2001) 3-34.
- McAdams, D.P., Josselson, R., & Lieblich, A. (Eds.) *Turns in the road: Narrative studies of lives in transition* (eerste druk, Washington 2001).
- McAdams, D.P., & Pals, J. L. (2006). 'A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality'. *American Psychologist* vol: 61 no: 3 (2006) 204-217.
- McAdams, D.P. Personal narratives and the life story, In: John, O., Robins, R., & Pervin, L. A., *Handbook of personality: Theory and research* (9e druk, New York 2008) 241-261.
- McIntosh, D.N., Religion-as-schema, with implications for the relation between religion and coping, in: Bernard Spilka and Daniel N. McIntosh, *The psychology of Religion, Theoretical Approaches* (London 1997) 171-183.
- Meinema, E, *Rood,het zelfbeeld van een groep jonge socialisten*. Bachelorscriptie (Groningen 2009).
- Menken-Bekius C., *Rituelen in het individuele pastoraat: Een praktisch-theologisch onderzoek* (1^e druk, Kampen 1998).
- Muthert, H. *Verlies & Verlangen: Verliesverwerking bij schizofrenie* (Groningen 2007).

- Neimeyer, R., Baldwin, S., Gillies, J., 'Continuing bonds and reconstructing meaning: Mitigating complications in bereavement', *Death Studies*, Vol: 30 (2006) 715-738.
- Neimeyer, R., 'Bereavement and the quest for meaning: rewriting stories of loss and grief.' *Hellenic Journal of Psychology*, Vol:3 3 (2006) 181-188.
- Neimeyer, R., 'Fostering posttraumatic growth: a narrative elaboration', *Psychological Inquiry* vol.15 no.1 (2004) 53 – 59.
- Neimeyer, R. *Lessons of Loss- a guide to coping* (2e druk, New York 2002)
- Noble, T.F.X., *Western Civilization: Beyond Boundaries* (6e druk, Boston 2009).
- Palmen, C., *Logboek van een onbarmhartig jaar* (Amsterdam 2011)
- Parkes, C. (1998). *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life* (4e druk, Philadelphia 2001).
- Perry, J., *Wij herdenken dus wij bestaan* (1e druk, den Haag 1999).
- Phoenix, C., Faulkner, G. and Sparkes, A.C. 'Athletic identity and selfageing: the dilemma of exclusivity', *Psychology of Sport and Exercise*, vol: 6 no: 3 (2006) 335-348.
- Phoenix, C. and Sparkes, A.C., 'Young athletic bodies and narrativemaps of ageing', *Journal of Ageing studies*, 20 (2006) 107-121.
- Raphael, B. (1983). *The Anatomy of Bereavement* (1e druk, New York 1983).
- Regenmortel, van, T., *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede* (Leuven 2002).
- Regenmortel., van. T., *Empowerment in de praktijk van het OCMW* (eerste druk, Leuven 2004).
- Robben, A.C.G.M., *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*. (ed.) (Oxford 2004).
- Robben, A. C.G.M, *Political violence and trauma in Argentina* (Pennsylvania 2004).
- Rosenblatt, P.C., 'Grief That Does Not End', in: Klass, D., Silverman, P., Nickman, S. (eds.) *Continuing bonds, New Understandings of Grief* (13e druk, New York 1996) 45-57.
- Salemink, O., *Nieuwe Rituelen en de Natie: Nederland in de spiegel van Vietnam*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Politieke Antropologie, in het bijzonder de studie van processen van machtsvorming en zingeving, aan de faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 9 juni 2006. Verkregen via: http://www.fsw.vu.nl/nl/Images/Oratietekst%20Oscar%20Salemink_tcm30-36765.pdf geraadpleegd op: 3 oktober 2013.
- Sassenberg, K. Jonas, J. Shah, P. Brazy *Why some groups just feel better: The regulatory fit of group power*. *Journal of Personality and Social Psychology*, (New York 2007).
- Sells, M. A., *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* (California 1998).
- Simic, O. 'Wat remains of Srebrenica? Motherhood, transitional justice and yearning for the truth', *Journal of international women's studies*, vol.10 no.4 (2009) 220-236,

Silverman, P.R en Klass, D. 'Introduction: What's the problem?' In: Klass, D., Silverman, P.R., Nickman, S.L. Red., *Continuing bonds. New Understandings of Grief* (13e druk; New York 1996) 3-27.

Simmel, G. *The conflict in modern culture and other essays* (New York 1968).

Spradley, J. *Participant observation*, (Singapore e.a. 1980).

Steenssens, K., Regenmortel, van T., 2007, *Empowerment Barometer. Procesevaluatie in buurtgebonden activeringsprojecten*, Leuven, KULeuven/HIVA, verkregen via:
http://www.antwerpen.be/docs/Stad/Bedrijven/Sociale_zaken/SZ_Werk/empowermentbarometer%20NL.pdf, geraadpleegd op 2 december 2013.

Stroebe, W. and Schut, H. 'Risk Factors in Bereavement Outcome: A methodological and empirical review.' In: M.S. Stroebe, R.O. Hansson, W. Stroebe, and H. Schut, eds., *Handbook of bereavement research: Consequences, coping, and care*. (Washington 2001).

Swaan, A. de., *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders* (1^e druk, Soest 2014)

Swaan, A. de., *De draagbare de Swaan* (Amsterdam 1999) verkregen via :
<http://www.deswaan.com/nederlands/uitarchief/draagswaan/Ident94.htm>, geraadpleegd op 12 november 2013.

Talentino, A. K., *Military Intervention after the Cold War: The Evolution of Theory and Practice* (Ohio 2005).

Todorova, M. *Imagining the Balkans* (New York 1997).

Valentine, C.A., *Bereavement Narratives: Continuing bonds in the Twenty-first Century* (New York 2008).

Valentine, C., 'The role of the corpse in bereavement'. *Funeral Director Monthly* vol. 93 no.11 (2010) 1-4.

Zimmerman, M. 'Psychological empowerment: issues and illustrations', *American Journal of Community Psychology*, vol.23 no.5 (1995) 581-599.

Media

Albrecht, Yoeri, and Thijs Broer,, "'Je reed daar gewoon door de killing fields': Het verhaal én de nooit gepubliceerde foto's van een Dutchbat-soldaat," *Vrij Nederland*, 13 april 2002.

Balkan Insight, "Bosnia Lawmakers Reject Srebrenica Resolution", 8 april 2010.

BBC News, "Secrecy Still Shrouds Srebrenica", 22 oktober 2009.

BBC News, 'New Srebrenica mass grave found', <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4350840.stm>, 17 oktober 2005.

BBC News, "UN makes Srebrenica 'safe haven'". 16 april 1993.

Blom, Hans, "Mladic volgde geen script in Srebrenica", *De Volkskrant*, 11 juni 2011.

Blom, Hans, 'Nog altijd in de ban van goed en fout', *De Volkskrant*, 20 april 2007.

Bohlmeijer, E. 'Levensverhalen', de Canon van de gerontologie, <http://www.canongerontologie.nl/individu/levensverhalen>, 3 december 2013.

De Bruin, W., 'Het falende zwaard van de moraal', *De Volkskrant*, 2 november 2002.

Vries, de A., 'Bij berichtgeving over Srebrenica past oplettendheid', *De Volkskrant*, 10 Oktober 1995.

Vries, de A., 'Terug naar Srebrenica', *Elsevier*, 10 Juni 2000, 54-55.

Gottlieb, S., 'Twaalf jaar na val Srebrenica: Rechtszaken tegen Nederland en de VN', *Wereldomroep*, 11 Juli 2007.

Grémaux, R., 'Deconstructie van een trauma', *De Groene Amsterdammer*, 13 maart 1996.

Judah, T., 'Reckoning Time in the Valley of Death', *The Times*, 17 april 1993.

Judah, T., 'UN Brings Hope to Embattled Srebrenica', *The Times*, 30 november 1992.

Klaassen, J., *Srebrenica in de Volkskrant 1991-1995: de Volkskrant*, 2002.

NOS, 'overleg schadeclaim Srebrenica', 22 december 2013.

NRC Handelsblad, "OM begint feitenonderzoek na aangifte nabestaanden Srebrenica", 19 Augustus 2010.

Olsen, G., 'Clifford Geertz on Ethnography and Social Construction' *Journal of advanced composition*, , http://hypergeertz.jku.at/GeertzTexts/Olson_Interview.htm, 8 september 2012.

Snaga Žene, <http://www.snagaŽene.org/index.php?lang=en>, 3 oktober 2013.

Srebrenica, www.srebrenica.ba, 13 december 2013.

Trouw, 'Geen verklaring voor uitblijven luchtsteun', 18 november 2002.

Uit het Raam, <http://kijkuithetraam.wordpress.com/2012/04/30/uit-het-raam-rechts/>, 18 maart 2014.

Volkskrant, 'Onbevredigend, maar begrijpelijk vonnis', 13 september 2008.

Rapporten

NIOD-rapport: '*Srebrenica, een 'veilig' gebied: Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyse van de val van een Safe Area*'. Onderzoekers: Prof. dr. Hans Blom, Prof. dr. Peter Romijn, Dr. N. Bajalica, Dr. G. Duijzing, Drs. T. Frankfort, Prof. dr. B.G.J. de Graaff, Prof. dr. A.E. Kersten, Drs. P.C.M. Koedijk, Dr. D.C.L. Schoonoord, Drs. R. van Uye, Prof. C. Wiebes, Drs P. Bootsma (Amsterdam 2002), online te raadplegen via: <http://www.niod.nl/nl/projecten/srebrenicarapport>.

Report of the Secretary-General pursuant to General Assembly resolution 53/35 - The fall of Srebrenica,

General assembly. (1999) Online te raadplegen via: <http://www.refworld.org/docid/3ae6afb34.html>.

Prosecutor v. Radislav Krstic (Trial Judgement), United Nations. (2001) Online te raadplegen via: <http://www.refworld.org/docid/414810d94.html>,

International Crisis Group, War Criminals in Bosnia's Republika Srpska: Who are the People in Your Neighbourhood? Balkans Report N°103 (2000) Online te raadplegen via: <http://www.crisisweb.org/home/index.cfm?id=1518&l=1>.

Documentaires

De Donderdag Documentaire: De Vrouwen van Srebrenica. donderdag 7 juli 2005, 23.06 – 23.58 uur, Nederland 3.

Desmet live: tien jaar na de val van Srebrenica met Mieke Spaans, 30 juni 14.00 tot 15.45 uur, 747 AM. Online te raadplegen op: <http://www.ikonrtv.nl/desmetlive/uitzending.asp?old=2209>

Het klokhuis maakt geschiedenis: Srebrenica. <http://www.youtube.com/watch?v=iI8IIPR638Y>, 7 februari 2013.

Srebrenica: a cry from the grave. Leslie Woodhead, Engeland, 1999. Online te raadplegen via: <http://www.youtube.com/watch?v=Fliw801iX84>, 30 oktober 2013.

Srebrenica: a town betrayed. <http://www.youtube.com/watch?v=MnALEecbZ-k>, 30 oktober 2013.

Srebrenica Memorijalnu centar 11.07.13. <http://www.youtube.com/watch?v=CWlXwQX7U2E>, 22 oktober 2013.

Appendix: Foto's veldwerk

Toelichting bij de afbeeldingen op volgorde:

- De maandelijkse vredesmars door de straten van Tuzla
- Idem.
- Twee moeders tijdens de vredesmars. Een van hen draagt een ingelijste collage van foto's van overleden dierbaren.
- Een deel van de lange vlaggenslinger die de moeders meedragen tijdens de vredesmars. *Kalajdzic Himzo Zvormik u srcu rodbine* betekent 'Kalajdzic Himzo Zvormik in het hart van familieleden'.
- Samen met Hana Catic in het kantoor van *Žene Srebrenice* te Tuzla. De muur van het kantoor is behangen met foto's van overleden dierbaren van de moeders.
- Samen met Fatima Cekric Ratajc, die tijdens mijn veldwerk de rol van tolk op zich nam.
- Begraafplaats te Potočari, tegenover het voormalig kamp van de Dutchbat soldaten. Elk jaar op 11 juli worden slachtoffers van de genocide die in dat jaar geïdentificeerd zijn in Potočari begraven.

Alle foto's zijn gemaakt door de auteur in september 2013 te Tuzla en Srebrenica.